

Chapter - 15

બા : ૫ :

મજનું વસ્તુ વિલન

ખંડ : ૫

ભજનનું તત્ત્વચિંતનમૂલિકા :

ભારતીય તત્ત્વચિંતનના મૂળ છેક ઋગ્વેદ સુધી લંબાય છે. ઋગ્વેદના દસમા મંડલના કેટલાક સૂક્તો - ઉ.ત. વાકસૂક્ત : ૧૦-૧૨૫, હિરણ્ય-ગર્ભસૂક્ત : ૧૦-૧૨૧, પુરુષસૂક્ત : ૧૦-૯૦, નાસદીયસૂક્ત : ૧૦-૧૨૯ વગેરેમાં ઉત્તરકાલીન ઔપનિષદિક વિચારણાના બીજ રહ્યા છે.

ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, સૂર્ય વગેરે દેવોની સ્તુતિના સૂક્તો મળે છે. આવા સ્તુતિ સૂક્તો ઋગ્વેદના અંતિમ દસમા મંડલમાં ચિંતનપ્રધાન બને છે, ત્યારે સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ કોઈ એક જ દેવ-હિરણ્યગર્ભ, પ્રજાપતિ, વિશ્વકર્મા કે પુરુષ હોઈ શકે તેવું પ્રતિપાદન એમાં આવે છે. ઉપરાંત નાસદીય જેવા સૂક્તમાં : ૧૦-૧૨૯ : બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિની અભૂતપૂર્વ સવ્યતાભરી કલ્પના કરે છે. તત્ત્વચિંતનના વિકાસના મુખ્ય ત્રણ પટકો - જીવ, જગત અને ઇશ્વરમાંથી અહીં સુધી જગત અને ઇશ્વર વિષેની કલ્પના ધીમેધીમે આકાર ધારણ કરતી જતી જણાય છે.

પછી કાલક્રમે આ દર્શન વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કરતું બચે છે. આથીને ભારતના વિવિધ વિશાળા પ્રદેશોનો જેમ પરિચય થતો ગયો, અન્ય ચાર્યોત્તર પ્રજાઓનો સંપર્ક થતો ગયો. ધીમે ધીમે એમની સમૃદ્ધિ અને બહોજલાલી વધતી ગઈ, અને યજ્ઞકર્મોથી કંઈક વિશેષ માટે ઝંખના થતી ગઈ એમાંથી એક નવીન દૈષ્ટિનો ઉદય થયો, જેના પરિપાક રૂપે ઉપનિષદોની ગહન વિચારણા પ્રાપ્ત થઈ. અસંખ્ય વિચારકોએ પોતાના મૌલિક ગહન અનુભૂતિ ભર્યા ચિંતન અને દર્શનનું એમાં પ્રથમ થયું છે. ભારતીય ચિંતનસમૃદ્ધિનું એ ચરમ શિખર બની રહ્યું, જેમાંથી પછી પ્રસ્થાનકથી, અને બેદાંતદર્શનો વિકસ્યા અને ધીમેધીમે હાલનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આમાંથી પછીના કાળના લોકપ્રિય સ્તવનો, પ્રાર્થનાઓ અને ભજનોએ પોતાનું ઉપાદાન મેળવ્યું.

ઋગ્વેદમાં તત્ત્વજ્ઞાનના મૂલસ્રોત પ્રવાહિત થાય છે. જગતની ઉત્પત્તિ

જે તત્ત્વમયી થઈ છે તે તત્ત્વને ક્યારેક જગત સાથે એકાકાર પામેલું તો ક્યારેક તેનાથી પણ દશગુણ ઉર્ધ્વ ગણ્યું છે. દેવો પણ પરમાત્માની સત્તામાં છે. ઔપનિષદિક વિચારણામાં મનુષ્યનો આત્મા પોતાના કર્મનુસાર સુખાદિ કે દુઃખાદિ ભોગવે છે, અને પુનર્જન્મ ઈ. ધારણ કરે છે. આત્મતત્ત્વની જગત ઉપર સત્તા છે, વિષયોની સમ્યક્ પૃષ્ઠા અને એના ઉત્તરરૂપે વિચારણા કરી છે.

ઉપનિષદોની વિચારણામાં રજ્જેદના હિરણ્યગર્ભ, વિશ્વકર્મા, પ્રજપતિ એ દેવતાઓનું પૂર્વવત ગૌરવ રહ્યું નથી. તેમના ઉલ્લેખો પણ વિરલ આવે છે. ઉપનિષદોની વિચારણામાં આત્માનું સર્વવ્યાપિત્વ એ પ્રમુખ કલ્પના છે. ઉપનિષદના ચિંતનવિષયોમાં યજ્ઞ વિષે વિચારણા આવે છે તેમ જીવ અને જગત તત્ત્વોના સ્વરૂપની ગવેષણા છે. વિશ્વને ઉપનિષદોએ યજ્ઞરૂપ ગણ્યું છે. યાજ્ઞવલ્કય, યમ, ઉશાલક, આરુણિ વગેરે દ્રષ્ટાઓએ ઉપનિષદોની વિચારણામાં અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે.

ઉપનિષદકાળમાં સાંખ્યદર્શનનું પણ કેટલુંક મહત્ત્વ રહ્યું છે. ઉપનિષદના દ્રષ્ટાઓએ યોગની પ્રક્રિયાઓ પણ સિધ્ધ કરી હતી. આમ ઉપનિષદોની વિચારણાના બે શ્રોત-ધ્વેત અને અધ્વેતરૂપે પ્રવાહિત થયેલા જણાય છે. એમથી અધ્વેતમાર્ગ ચાર સ્વરૂપે વિકસ્યો છે - બ્રહ્માધ્વેત, વિજ્ઞાનાધ્વેત કે શૂન્યાધ્વેત અને શબ્દાધ્વેત.

બ્રહ્માધ્વેતમાં આત્મા અને બ્રહ્મનું અધ્વેત માન્યું છે. ઇશ્વરાધ્વેત અને શિવાધ્વેત એક જ છે. એમાં સ્વતંત્ર ચિદાત્મા એ પરમાત્મારૂપ જ છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. આત્મા પોતાના ભાગને ગાળી નાખીને શિવત્વ પામે છે, અને ઇશ્વરની સાથે તન્મયતા સિધ્ધ કરી છે. આવો ચિદાત્મા ઇશ્વર કે શિવ કે પરાસંવિત સાથે અધ્વેત સાધી જીવનમુક્ત બને છે.

વિજ્ઞાનાધ્વેત કે શૂન્યાધ્વેતમાં શૂન્યને સદ-અસદ જેવાં ધ્વન્દ્વોથી અભિપ્ત, નિર્વિકાસી, નિષ્પ્રપંચ અને અસંગ કલ્પવામાં આવ્યું છે. આવું વિજ્ઞાન સર્વધર્મને પ્રકટાવનાર, શક્તિશાળી, સર્વબીજરૂપ, અનંત આકારોને જન્માવનાર, અને પ્રજાથી બોધગમ્ય છે.

શબ્દાદ્યૈત એ શબ્દબ્રહ્મવાદ જ છે. કેટલાક વિદ્વાનો શબ્દબ્રહ્મના આદિમૂળ તરીકે રંગોદના દશમ મંડલમંત્રના વાકસૂક્તને : ૧૦-૧૨૫: ગણે છે. એમાં વાણીને સર્વ દેવતાઓથી ઉર્ધ્વ એમને બળ આપનારી, પ્રત્યોધનારી કહી છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં પણ વાક સંબંધી કેટલીક કથાઓ તેમજ કલ્પાનાઓ મળે છે. એ વાણીનું દેવત્વ, નિત્યત્વ અને સર્વબ્રાહ્મિત્વ દર્શાવે છે. ઉપનિષદોમાં પણ વાક અને શબ્દ, વાક અને અક્ષર, વાક અને બ્રહ્મ પર માર્મિક, વિસ્તૃત કહેવાય તેવું ચિંતન મળે છે.

ઉપનિષદો ઓંકાર કે પ્રણવનો સંબંધ બ્રાહ્મ જગત, પ્રાણી, બ્રહ્મ સાથે કહે છે. અવિનાશી આદિ શબ્દની આરાધના એમાંથી ઉદભવી છે. ઓંકાર અનંતવર, શાસ્વત અને નિત્ય શબ્દ છે, બ્રહ્મ સાથે એનું એકત્વ છે. આમાંથી શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના શરૂ થઈ.

આ શબ્દબ્રહ્મમાં સંતો ને ભક્તોને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. તેમને મન પ્રાચીન-કાળથી સંમાન્ય અનાદિ અવિનાશી શબ્દબ્રહ્મ ઉપાસ્ય તત્ત્વ છે. સમસ્ત વિશ્વની લીલા તેમણે આ પરમ આદિ શબ્દમાંથી ઉદભવેલી માની છે. સર્વવિશ્વ ઓંકારમય છે.

ઉપનિષદો આ શબ્દતત્ત્વની વાત કરે છે ત્યાં એને સર્વબીજ સ્વરૂપ, ભોક્તા, ભોક્તવ્ય અને ભોગરૂપ માન્યું છે.

આ શબ્દબ્રહ્મને દર્શનોમાં સિન્ન સિન્ન નામે ઓળખવામાં આવ્યું છે. શબ્દતત્ત્વરૂપે, અક્ષરરૂપે, પરાવાકરૂપે અને છેલ્લે પરબ્રહ્મરૂપે. શબ્દબ્રહ્મમાં પરબ્રહ્મનું સાદુન્ય સિદ્ધ થાય છે. ભજનિકોએ ચેતનમય, ચાર્નકમય, બ્રહ્મનું નિરૂપણ જેના વડે કર્યું છે એ પરાવાક જ છે. એ ભજનવાણી વેળારી રૂપે અર્થાત કંઠ, તાલુ આદિ સ્થાનોથી અને સ્પૃષ્ટ, ઇષ્ટસ્પૃષ્ટ આદિ પ્રવલ્નોથી તે એ શબ્દરૂપ બની છે. પણ એ હૃદયની ગુહામાં રહેલી મધ્યમા વાણીથી ઉદભૂત છે, એટલે જ એ હૃદયસ્પર્શી બને છે. કેટલીક ભજનવાણી ચિત્તમાં અવસ્થાન પામી મનસંતર્પક બને છે, કારણ કે એની ઉત્પત્તિ ભોક્તાના સંકલ્પરૂપે મનઃસ્થિત અતિરવાણીમાંથી થઈ છે. એ અતિરવાણીને પશ્યંતીવાણી કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનુભૂતિને દૃશ્ય કરતી દિવ્ય વાણી કહેવાય છે

નિર્ગુણ, નિર્વિકાર સમાધિ સ્થિતિને કથતી પસવાણીમાં ગાલત્વ અને ગ્રાહત્વના ભેદ, દેશકાલગતક્રમ, જે નામરૂપાત્મક અભિધાન હોતી નથી. પ્રથમ એ ભક્તના મનમાં અર્પણપાદનની ઈચ્છાથી મનોમયરૂપ ધારણ કરે છે. આ મનોમયરૂપે રહેલી પશ્ચતી વાણી શબ્દ દ્વારા પ્રકટ થતી મધ્યમાવાણી બને છે. તેનું સ્વરૂપ સ્પૂલ-શ્રવણગોચર હોઈ એમાં નામરૂપાત્મક ભેદ પછી એ કંઠાદિ વિવિધ સ્થાનોમાં પ્રકટ ગાય છે. પ્રયત્ન વડે પૂર્વ ગ્રાહ્ય સ્વરૂપ ધારીને વેળરી વાણી રૂપ બને છે. આમ નિર્ગુણ પસવાણીમાંથી પશ્ચતી, મધ્યમાગને વેળરીમાં ભજનવાણીનો "શબ્દ" પ્રવાહ વહે છે. આમ નામરૂપાત્મક જગતને વર્ણવતી વેળરી વાણી એ ભજનનો સ્પૂલ શબ્દદેહ છે. પણ એમાં તત્ત્વચિંતનની અનેક કોટિઓ સમાઈ છે. ભજનમાં દેહ શબ્દનો હોય એના આત્મારૂપ તો પરમાત્મચિંતન જ છે. સાધનાની ભિન્નભિન્ન સ્તીતિઓમાંથી પસાર થઈને સમાધિ સ્થિતિને પામેલો શાધક પોતાની અનુભૂતિ શબ્દસ્થ કરવા, નિરાકાર પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છતું કરવા માંથે છે. પરાવાણી દ્વારા એની અનુભૂતિ શબ્દદેહ ધારણ કરે છે. પણ ભજનમાં અંતર્ગત ચિંતન તો પરાવાણીની પેલે પારના ઉર્ધ્વ દેશનું છે. આ ચિંતનની વિભિન્ન સ્વરૂપો કેવી રીતે ભજનોમાં શબ્દસ્થ થયા છે એની ચર્ચા કરીએ.

ભજનમાં અનાદિ પુરુષનો મહિમા :

ભજનમાં અનાદિ પુરુષનો મહિમા અનેક રીતે વ્યક્ત થયો છે. ભજનોમાં ભક્તકાવેઓએ વિરાટ પુરુષની રમ્ય કલ્પનાઓ પણ કરી છે, અને તેના સ્વરૂપની ઝાંખી શબ્દ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. એનાં મૂળ છેક રવ્વેદ શુધી લખાય છે. રવ્વેદના ૧૦ માં મંડળનું ૮૦ મું સૂક્ત એક કલ્પનાતીત ભવ્યતાવાળા, વિરાટ, પરમ પુરુષનું સ્તવન કરે છે :

:આ પુરુષના સહસ્ર શિર છે. એ પૃથ્વીને સર્વદ્રઃ આવરી લઈને - વ્યાપી લઈને - એનાથીયે દશગુણ ઉર્ધ્વ વિસ્તરેલા છે. :

:આ પ્રલિહ જ પુરુષ છે, જે કંઈ છે અને જે કંઈ ભવ્ય છે. અમૃત રાજ્યનો તે જ ઇશ છે કેમકે તે અન્તથી પર છે. :

:એના ગાવડા મહિમા કરતાં પણ વધારે મૂલ્ય એ પુરુષ છે. બધા પ્રાણીઓ એના પાદ છે અને તેના બાકીના વણ પદ તો કુલોકમાં અમૃતરૂપે :અવસ્થિત: છે. :

:પોતાના વણ પગ સહિત તે પુરુષે પોતાને હિયે ઉઠાવ્યો, :તેનો: ચોથો પગ અહીં ઉત્પન્ન થયો છે. ત્યાંથી તે બધી દિશામાં ફેલાયો છે. આમ તે ઊર્વત અને જડ જગતમાં ગ્યાપી થયો છે. :

:તેમણે વિરાટ જન્મેલ છે અને તે વિરાટમાંથી પુરુષ થયો છે. જ્યારે તે જન્મ્યો ત્યારે તેણે પોતાની અતને પૃથ્વીની આગળ ને પાછળ વિસ્તૃત કરી દીધી. :

:તે પુરુષના હવિ વડે દેવતાઓએ યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. :ત્યારે: એ યજ્ઞોમાં લક્ષ્મી મુતરૂપ હતી, ને ગ્રીષ્મ ઉષ્ણરૂપ હતી, શરદ એના હવિ રૂપ હતી :

ત્રેગ્વેદના ૧૦માં મંડળમાં ૬૦માં સૂક્તમાં આ વિરાટ પુરુષનું વર્ણન છે. માવડા ગ્યાર્તિમય પરમતત્ત્વરૂપ પુરુષને સેવવાનો સજનોમાં વારંવાર ઉપદેશ આવે છે.

"એવડા અજર અમર રે પદને આપણ પામીએ હોજ.

અને આપણ સેવીએ ગ્યોતિસ્વરૂપ રે હા

એવડા નિબરને પંથે રે ચાલો તમે નિર્મળા રે."

આવો જ્યોતિષ્ય પુરુષ સર્વ સંત-પુરુષોનો પૂજ્ય છે. એને આગણે
અનહદ વાનં વાગે છે. એનાં ગુણગાન અનંત ગુણો ગાતાં કરે છે. ચંદ્ર-
સૂરજ ત્યાં પોતાનું અજવાળું પાથરે છે. આવા તેજમંડલમાં આતિર્થેત થયેલા
પ્રભુના દર્શનનો નિરવિધ આનંદ નિભરપથીને છે. આવા વિરાટપુરુષના
ચરણકમલને બ્રહ્મા - ઇન્દ્ર ને સંકર સેષજ સૌ ઇચ્છે છે. તેમણે કરોડ દેવતાઓ
પણ તેના દર્શન માટે નિભરી બન્યા છે. આવા જ્યોતિસ્વરૂપીને પૂજવાને
બ્રહ્મી જ, ઉમા ને બ્રહ્માણી જેવી અસંખ્ય દેવીઓ નિત્ય બચ છે, ચોસઠ
જેગણીઓ તેની નિત્ય આરાધના કરે છે, ચોયાંશી સિંધાને નવનાથ
તેનું જ નિરંતર ધ્યાન ધરે છે. ધરતી, આકાશ, અગ્નિ અને પાણી તેની
અહોરાત્ર આરાધના કરે છે. આવો બીજધર્મમાં જ્યોતિષ્ય વિરાટ પુરુષનો
મહિમા છે.

"જ રે સંતો! જિજિયા ધરમનો મહિમા છે મોટો જ" એ આખું
ભજન અલ ચ વિરાટપુરુષની ઝાંખી કરાવે છે. "આવ પુરુષ અવિનાશીના
ધર્મ તરીકે નિજિયા ધરમની ઓળખ આપવામાં આવી છે. એમાં એની
શક્તિ ને ભક્તિનું સાવથી સ્તવન કર્યું છે.

"જ રે સંતો! નિરંજન પુરુષની નિજિયા શક્તિ જ,

એની ભગતિ સાવેથી કરીએ હા...."

અર્થઠાનદરૂપ વિશ્વપુરુષની ભક્તિનો અજર પ્યાલો એને તેને પચે નહિ.

"સતી રે! અજર પિયાલા તમને નો જરે રે જ

ઉપનિષદો એને નેત્રિ નેત્રિ કહીને બહીવે છે અને જે અણુ કરતાં પણ નાનો
અને મહત્ત કરતાં પણ અનંત ગણો મહાન છે. એવા પુરુષને સ્વયંભૂ તરીકે
ભજનિકો આરાધે છે :

"પ્રકથને વરમેંડમાં જ્યારે વાણી નોતી ત્યારે,

નભમેં બૂદ નવ ઝરતા રે જ,

બ્રહ્મા ને વિષ્ણુ મહેશ્વર નોતી રે,

ત્યારે આપોઆપ ઝકરતા જ રે જ."

સર્વ વિશ્વ પ્રભુમય છે. સમસ્ત જીવજીવિતમાં અને જડજીવિતના પ્રત્યેક પરમાણુમાં પ્રભુત્વ અંતર્નિહિત છે. મહાધર્મના નિબરવંથી ભજનમાં આ તત્ત્વદર્શન સરળ રીતે વ્યક્ત થયું છે.

"સાચો સાચો મહાધર્મ છે હા... ખાર ને ભીતર એક પ્રભુ છે જ." માયાનાં અનંતરૂપો ભજનોમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. જીવ, માયાનાં બંધનોમાં લપટાયેલો છે. માયા જ સર્વત્ર પોતાની માયાબળ પામરીને પહેલી છે. જીવ, જગત અને ચીદ પ્રભાંડમાં માયા રહેલી છે એમ ભજનિકો કહે છે.

"મનમથી માયા રે મેલ રચાયો, ત્યારે નાદ ને બૂદ પરકાશા રે જ" પાંચ રે તત્ત્વ લઈને પરગટ કીધાં રે જ, ત્યારે ચીદ લોક રચાવ્યા જ.

"ઈશોપનિષદ"માં જે વિરાટ પુરુષનું વિશ્વવ્યાપક સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેનું જ જ્ઞાન અનેક ભજનિકોએ કર્યું છે.

"કાયામાં કોણ બોલે? તેને બૂલે, પામર પ્રાણી?

તારું તું જ તપાસ, અંતરમાં આતમને લે મન બણી - કાયામાં.

જે નજીક છે કે દૂર છે? જે અનુભવી કે ભૂર છે?

જે કાચર છે કે શૂર છે? - કાયામાં.

૨. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે માયાવાદના સ્વરૂપનું વિવરણ કર્યું છે તે અહીં સરખાવવા જેવું છે : "માયાવાદ સંબંધે એક બીજી પ્રતિ પ્રચલિત છે. જગતને "અસત્ય", "અપ્રતિષ્ઠ" કહેવું એ વેદતિનો માયાવાદ છે. એવી ભૂલ ધણા મિથ્યાવેદતીઓ અને વેદતિના પ્રતિપક્ષીઓ કરે છે. પણ એ તો ખરું એવું કીકુળુ કહે છે તેમ અનીશ્વરવાદ છે. માયાવાદ જગતને અસત્ય કહીને અટકતો નથી, પણ પ્રભુ એ જ "સત્ય" છે, જગતની "પ્રતિષ્ઠા" પ્રભુમાં છે એમ અધિક પ્રતિપાદન કરે છે, અને આ ભેદ ધોડો નથી. જગતનો નિષેધ અનુભવાતા ઇશ્વરનો મહિમા જોઈો થતો નથી. પણ તેને બદલે એ વધારે એશ્વર્યવાળો અને અપરોક્ષ થાય છે." -----

આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવ. "આપણો ધર્મ" ૩૭ આવૃત્તિ: ૧૯૬૩: પૃ. ૨૧૦

સોહં શબ્દ ક્યાંથી ઉઠે છે? તે ક્યાં જઈને ઉભો રહે છે?

એ તો કરતો કે વાસો રહે છે? ... - કાયામિ.

વહે "ગણપત" વાણી વિચારી ... - કાયામિ."

અહીં પણ ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાનનું સરલ વાણીમાં સ્પષ્ટીકરણ થયું છે.

આખું વિશ્વ પરમતત્ત્વથી આસ્થાદિત છે એ

એ ઈશાવસ્ય ઉપનિષદના પ્રારંભના મંત્રની ભાવના ભજનોમાં

અનેક પંક્તિઓમાં આવિષ્કૃત થઈ છે.

"આ કોણે બનાવ્યો ચરણો? એના પડનારાને ઓળખો.

બોલે બોલાવે સખ પદ બોલે, જ્યાં એકે ત્યાં સરખો,

દેવળ દેવળ દે હુંકારા, પારખ થઈને પરખો."^૩

આ સર્વવ્યાપી ને સર્વભૂતતિરાત્મા પરબ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ ઓળખવાને ભજન કહે છે. બધું બધું જ બ્રહ્મમય તદ-રૂપ વિલસી રહ્યું છે. એ નજરે પડે એમ નથી. એનો અનુભવ પણ શબ્દાતીત છે.

"પરિબ્રહ્મ ભાઈયા રે, અધ્વેત સહરે ભરી

નજરે ન આવે રે

પટોપટમાં બાલે રે, સ્વામી તો અનેક ધરી."^૪

માનવહેતુમાં પંચતત્ત્વરૂપે એ જ્યાં વસ્યો છે ત્યાં પણ સર્વત્ર એ આત્મપુરુષની જ સત્તા છે. એને શોધનારા અલોકિક પુરુષો વિરલ છે. અને તેઓ પણ તેનો પાર પામવા અસમર્થ છે :

"એ સતગુરુકો દેશ, નિગમ નેતિ કર આવે રે,

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ, બોજ કે પાર ન પાવે રે,

નિર્નદકો અનુભવે તો નામ રૂપકો નાશ,

બ્રહ્મ મગન હોઈ બોલિયા, સો અણછતા "રવિરશ્મિ".

પરમાત્મા સર્વવ્યાપી પરમ જ્યોતિર્મય છતાં સ્કામ અને અશરીર, નિર્મળ, સ્વયંભૂ અને સર્વજ્ઞ છે. કર્મફળ અને જ્ઞાનસાધન અનુસાર સંસારચક્ર

૩. રવિદાસ. "શ્રી ભજનસાગર" ભા: ૧-૨. પૃ: ૬૬૫.

૪. ભજન પૃ: ૬૬૪.

રથવાને પ્રજાને તેણે જ આદેશ આપ્યો છે. આ સાવના લજનમાં પણ મળે છે.

"પૃથ ને પ્રજાંક દીક્ષે પ્રાગકો રે, હા રે જાઈ સચરાચર ચારે બાણ રે"

લજનકોએ આવા પુરુષને વેદની જેમ અજન્મા કહ્યો છે. રવેતારવતર ઉપનિષદમાં પણ પ્રજાંકની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ અલ્પ પુરુષ કહ્યો છે :

આમ જગતની ઉત્પત્તિમાં કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, વદચ્છા, પંચભૂત, યોનિ-પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ સાત કારણોમાંથી પ્રધાનકારણ પુરુષ છે. સર્વ એના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. આવા પુરુષને રઘ્વેદ ૧૦ મંડળ, ૩૨ સૂક્તના ૭માં મંત્રમાં દિવેવિદુ-કેત્રસ કહ્યો છે.

આવા પુરુષને લજનમાં શૂન્યાતીત-શૂન્યનિવાસી કલ્પવામાં આવ્યો છે :

"શૂન્યાતીત શુનમાં રે દીક્ષે છે સોયામણા,

ઝળકે કોઈ તેજ-પંજર ભરપૂર,

બાહિર તે ભીતર રે, સ્વરસ રામ રમે,

રવિદાસ કીલે પ્રજા-સંધુના નૂર.

-અગ્નિને જેતી રે સપનું સમાઈ ગયું."

રવિરામ આ પુરુષને "નિર્ગુણ નિર્ધોહી નિઃસ્વલ તત્ત્વસ્વરૂપ કહે છે

૫. સરખાવો : "ઉશોષનિષદ" શ્લોક : ૮,

૬. પ્રધાનના પચાસ : ૧. તમઃ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૨૬-૩.

૨. ઐષ્ઠ ઋગ્વેદ ૧૦-૧૨૦લી.

૩. અવ્યક્ત કોષોપનિષદ. ૧-૩-૧૧- -
ભગવદગીતામાં પણ એ છે.

૪. સ્વધા - ઋગ્વેદ ૧૦-૧૨૬-૨.

૫. સત્ત્વ

૬. અલ્પ - રવેતારવતરોપનિષદ ૪-૫.

૭. ક્ષેત્ર - ગીતા.

૮. વિધાનમ્ - દેવલ ધર્મસૂત્ર.

૯. ગોઃ - ભાણુ પુરાણ ૨૩-૫૫.

૭. સરખાવો : ક્ષેત્રજ્ઞ-માનવધર્મશાસ્ત્ર. ૧૨-૧૨, ૧૪.

"પોથી નવ શકે રે, બુધ્ધિ તિયા બાપડી રે,
મન ને વાણીથી વસ્તુ છે વરજત,
સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મથી રે પર પરમાત્મા,
નિર્ગુણ નિર્મોહી નિઃસ્વયં તત્ત્વ સ્વરૂપ,

—બગીને બેતાં રે સપનું સમાઈ ગયું."

તે આનંદ સ્વરૂપ ને અક્ષરાતીત છે. એ સનાતન છે. સર્વમાં ને સર્વસ્થાને
વિલસી રહ્યો છે :

"સોહમ સનાતન રે સમધટ રમી રિયો,
વરત્યા કોઈ અક્ષરાતીત આનંદ. — બગીને બેતાં."
કઠોપનિષદમાં આવેલા પુરુષને અજન્મા, અક્ષય ને શાશ્વત કહ્યો છે.

ગીતાનો આ કર્મસંન્યાસયોગ ભજનમાં અન્ય રીતે રજૂ થાય છે :

"આ કાયામાં દસ દરવાજા, પચાસ બાળ માંઈ પ્રેમી,
અઠ કુળ પરવત વસે અવલિયા, નવલગ માંહી નેમી,
૩૬૧ રામ-વાણિયા રે, તારો શેઠ નગરમાં છે,
શેઠ નગરમાં છે રે, તારો ધણી નગરમાં છે.

આ કાયામાં દેવકચેરી, સોળ પુરુષ માંઈ સાજે,
અનહદ વાજં શેરમાં વાજે, નવરંગ પાતર નાથે. ૩૬૧..."

અહીં ભજનમાં પણ સંયમી પુરુષ મનથી સર્વ કર્મોમાં કર્તાપણાનો
ત્યાગ કરીને નવ દ્વારોવાળા આ શરીરરૂપ નગરમાં કંઈ પણ કરતો કે,
કરાવતો ન હોય તેમ શુણ્ણપૂર્વક રહેતો વર્ણવાયો છે.

"હાટ હવેલી દલ્લી ચોટા મુ-દોપક માંઈ ધરિયા,
નવસે નવાણું નદી વાવડો, દલ ભીતર માંઈ દરિયા. — ૩૬૧ રામ.
ધેર ગાધી ડો, હિરલો મળિયો, મહાજનમાં મન મોસે,
પારખ હશે તે રતન પારખશે, બેનારને જડશે. — ૩૬૧ રામ.
આસા વૃણા સોની પૂરી, મનથી પ્રાપ્તિ લાગી,
બેધા પ્રતાપે ભણે ભવાનીદાસ, ત્યાધી ભગની લાગી. — ૩૬૧ રામ.

દાસ હોયીને તો પોતાને "અખર અજિતા" પુરુષનો સમાગમ થતાં જ શૂન્યમાં સૂરતા લાગી રહે છે :

"પુરુષ મળીયા મને અખર અજિતા, ત્યારે સૂરતા શૂન્યમાં લાગી રે,
આ પરમાત્મારૂપ પુરુષ માનવદેહમાં જ વસેલો છે. એને મુમુક્ષુને નજીવો છે.
તેને જાણીને બુદ્ધિમાન નિત્ય પ્રસન્ન રહે છે. વિરાટ વ્યાપક પુરુષને દેહમાં
નિહાળવાનો ઉપદેશ ભજનમાં કરવામાં આવ્યો છે.

શું ઉપનિષદોમાં કે શું ભજનોમાં પરમાત્માની ખોજ અને એની
પ્રાપ્તિની સર્વત્ર સમાન જ દોસે છે.

"નાથ નિરંજન ધારી રે અલખ તારી ભાઈ રચના -ચારી
આ દેહમાં મારા સતગુરુ બેઠા - નાથ નિરંજન ધારી
નાથે ધોવે ને કરે ચતુરાઈ, ચોકા કરે ચોલા પ્રત્યારી,
જન્મ-મુક્તિનો ભેદ ન જણે, પાખંડ પૂજે સંસારી, - આ દેહમાં.
આ કાયામાં પાય ચોર વસે, પાયે સૂરતા હે નારી,
પાયે પકડ કે એક કરો તો હો જવે હીરલા હજારી, -આ દેહમાં"

આવા નૂરીજનને નજરે એવા કામકોષ હટાવવા આવશ્યક છે :

"મન માયલાની ખખરું લાવે રે, કોઈ કામ કરોધને હંટાવે રે,
કોઈ એવા નૂરીજન નજરે આવે છે." ^{૧૦}

જિજ નામનાં નામજા નાખીને, પવન-પુરુષ પધરાવે,
અસલ જુગની અખર વાદળી, મોતીડે વરસાવે.

કોઈ એવા નૂરીજન નજરે આવે છે."

નૂરીજન એટલે જ્યોતિષ્ય પરમ પુરુષ, એને પામવાને સત્યની રોટી
ચારોમવાની છે. આત્મદર્શનની એને અદમ્ય પિપાસા છે એ જ નૂરીજનને
નિહાળી શકે છે :

"સતકી રોટી, સખસે મોટી, ખ્યાસ હોય સો પાવે,
હોઈ કર એકી "જીરીરામ" બોલ્યા, કયાં કરમ કહીં જવે,
કોઈ એવા નૂરીજન નજરે આવે છે."

"જેને દીઠે નેણલા ઠરે, બાણુ અમને એકા એકા સંત મળે." ^{૧૧}

"બેના ! મુને ભીતર સતગુરુ મળિયા રે.

વરતાણી, ચાનંદલીલા : ચારી બાચુ રે. "૧૨

લખી રામને તો ચામ ભીતર સતગુરુ મળી ગયા ને - એણે સતનામનો સતનામનો "સંતાર" : સિંતાર : લઈ બેના ઉપર તખત : પાટ : માં બેમના ગુણ ગાયા છે.

સત નામનો સંતાર લીધો, અને ગુણ તખત પર ગણ્યો, "

જે એક : અધ્વિતીય : દેવ સ્વાભાવી પ્રધાન : પ્રકૃતિ : માધી ઉદભવેલા તત્ત્વો વડે કરોળિયો જેમ પોતાને આચ્છાદે છે, ^{૧૩} તેમ એક પરમતત્ત્વમાધી વિશ્વનું સર્જન છે. આ સર્જનની લીલામાં રમનારને ત્રિકમ સાહેબે પોતાની ઢળે વર્ણવ્યો છે.

"અખેમંડલમાં રાસ રચ્યો હે, યઈ રિયા પેઈ ચેઈકાર રે,

રોમેરોમે રામ રમતો રે દેખ્યો

એ તો અધ્ધર ખેલે નિરાધાર રે.

અહીં વિશ્વપુરુષને અક્ષયમંડલમાં સર્જનલીલાનો રાસ લેતો અને ચેતન અને જડમાં સચરાચર વિલસતો નિરખવાનો ચાનંદ પ્રકટ થાય છે. એ ચાનંદ સજ્જના રોમેરોમમાં વ્યાપી ગયો છે. છતાંય એ પુરુષ નિરાધાર ને હિર્વવિહારી અકર્તા સમ છે, તેનો પણ ખ્યાલ સજ્જને છે. આત્મતત્ત્વ ચી ન્યા : શોધ્યા : વિના આ પુરુષને પામી શકાતો નથી.

"આતમ ચી ન્યા વિના કયહી કથે રે, કૂડાં પ્રલ ગન્યાન. "૧૪

સજ્જનમાં ઓમકાર :

સજ્જનસાહિત્યમાં ઓહમ શબ્દ ઓમનો વાચક છે. આ ઓમને જ ગીતામાં પ્રજ્ઞાવા : સર્વવેદેષુ કહ્યો છે. અનુગીતામાં ઓમકાર : સર્વવેદગોષ્ઠી કહેવામાં આવે છે. 'ઉદ્ગીષ્ઠ' ^{૧૫} એટલે કે ઓમકારને સામવેદના સંપૂર્ણ સારરૂપ કહ્યો છે. ઓમકારનું કલ્પનાતીત મહત્ત્વ છે. તે સ્વયં સગવાન સ્વરૂપ છે. સજ્જનોમાં ઓમકારનો વાચક શબ્દ ઓહમ છે. તેથી જ સજ્જનોમાં ઓહમ-સાહેમ શબ્દ ઓમકારનો નિદર્શક છે.

૧૫ સજ્જન ઉદ્ગીષ્ઠો રસ : ૧

૧૨. લખી રામ.

૧૩. જ્યેષ્ઠાદિત્રિગણિત્વ ૬-૧૦

૧૪. સંત હોથી.

કાં ૨૦૨૬

અગરણશીલને સોમ પ્રાર્થના થાય છે - અને જેણે સામને બાંધ્યો છે તેણે પ્રવણને પિછાડ્યો છે. તીથેનાં જેવાં ભજનોમાં આવો જ ભાવ નિરૂપિત છે.

"અગતા કોઈ આ દલમાં, ચેતના કોઈ આ દલમાં,

અણણણ રણરણ અણક ઝાલરી વાગી.

નવ દરવાજે નવી નવી રમત, દસમે દરવાજે હરિ દરસ્યા

ઈ મેલમાં મેરા બોલે, આપ લિયો ઓરખાઈ.

વિના તતિ કોઈ વિના હુમડાં, વણમુખે મોરલી ક્યું બનઈ,

વિના દાડીએ નોખત વાગે, આપ લિયો ઓરખાઈ.

અધર તળત પર અરજ કરી લે, આવાજ સુણી એક જ વાર

દાસી "અવજ" સંતો ભીમને ચરણે, આપ લિયો ઓરખાઈ."

કાકાસાહેબ કાલેલકર પણ ચોકાર અંગે સ્પષ્ટતા કરે છે :

"સૂર્ય જ્યારે અનંત આકાશમાં અકલ્પનીય વેગથી દોડે છે ત્યારે ભગરડાની પેઠે તેમથી ઝંઝાર નો ધ્વનિ નીકળે છે. સૂર્યનું ધ્યાન કરતાં જે રૂષિએ "ઝંઝાર" નો ધ્વનિ સંભળ્યો તેણે એ વાત ઉપનિષદમાં નોંધી રાખી છે."

"બીજા એક રૂષિએ ઝં નો અર્થ કરતાં જણાવ્યું છે કે ઝં એટલે "અનાતન હા." કોઈ આપણને કાંઈ સવાલ પૂછે અને હાનો જવાબ આપવો હોય તો વૈદિક કાળના લોકો ઝં કહેતા હતા..... આ સામાન્ય પ્રયોગનું ચિંતન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સૃષ્ટિનું રહસ્ય નકારાત્મક નથી, પણ હકારાત્મક છે - ઝં આત્માનું છે. એ ઝંઝાર માં આખી સૃષ્ટિનું અને તમામ મધ્યાત્મવિદ્યાનું રહસ્ય સમાયેલું છે."^{૧૭}

૧૬. ૨૫/૫/૧૪, ૧/૪/૧૪

૧૭. પ્રો. દિલીપ વિદ્યાલંકાર, "ગાયત્રી રહસ્ય". પ્રથમ આવૃત્તિ : સં. ૨૦૨૦:૧, પુરોવચન.

પણ ભજનોમાં પ્રજ્ઞા, વિજ્ઞા અને મહેશનું સ્થાન ગૌરવ હોય છે, ને ચોકડારને સૌથી અગ્રિમ સ્થાને સ્થાપવામાં આવ્યો હોય છે. ઉપાનિષદો, ગીતા, પુરાણાદિકમાં પણ ચોમને ઈશ્વરનું સૌથી મુખ્ય, મહત્વપૂર્ણ અને સંક્ષિપ્ત નામ કહ્યું છે.

માર્ગીઓની ભજનવાણીમાં મારકંડ રવિના કૃષ્ણ સર્જન વિષયક એક ભજનમાં ચોકડારની મહત્તા ગાઈ છે :

"પણ હથેળી ચોળી, તણ દેવ પ્રગટ કીધા,

પ્રજ્ઞા વિજ્ઞા ને મહેશ્વર હો

ચોઈ સોઈ પુરુષ ગાદીએ બિરાજે,

ત્યાં તેહી નિજિયા ધરમ લઈ ચાપિયા હો "

"ને આધારસ્થાને રાણી માર્ગીપંથનો ઉદભવ થયો છે. ચોમ પદ ધાતુ પરથી બન્યું છે. પરમાત્મા પરમ રક્ષક છે મારે તેનું નામ ચોમ છે. ^{૧૮} ચોપથ પ્રાણમાં ચોકડારને આત્માની ચિકિત્સા કરનાર મુક્તિદાતા તથા અધ્યાત્મ-વિદ્યાનો સાર કહ્યું છે. ^{૧૯} આત્મપ્રેક્ષા - ^{૨૦} એતરેય પ્રાણમાં ચોમ બધા જ વેદોનો સાર છે એમ કહ્યું છે અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે આ પ્રમાણે કલ્પના કરી છે. વેદોને તપાવ્યા, તેમને તપાવ્યાથી ત્રણ શુક ઉત્પન્ન થયા. રઘ્વેદથી ભૂઃ, યજુર્વેદથી ભુવઃ અને સામવેદથી સ્વઃ. ફરી એ ત્રણે શુકોને તપાવ્યા. તેનાથી ત્રણ વર્ણ ઉત્પન્ન થયા : ઋષી, ઋક્ષી તથા ઋક્ષી. આ ત્રણે અક્ષરો સંયુક્ત કર્યાં, ત્યારે ચોમ શબ્દ બન્યો.

"સજ્જે ઉપાસના સમયે ચોમ આ અક્ષરને ઉદગીય : જે ગાઈ શકાયઃ સમજીને જેની આરાધના કરવી, કારણ કે ઉદગાતા ઉદગીયગાનના વળતે ચોમનું જ જ્ઞાન કરે છે તેનું આ ઉપાખ્યાન છે."

"આ પંચમહાભૂતોનો રસ અર્થાત સાર પૃથ્વી છે, પૃથ્વીનો સાર પાણી છે, પાણીનો સાર અન્નાદિ ઓષધિઓ છે. ઓષધિઓનો સાર માનવ શરીર છે, અને માનવ શરીરનો સાર તેની વાણી છે. વાણીનો સાર ભગવાનની સ્તુતિ છે. ^{૨૦} આત્મનો સાર ભગવાનનું

૧૮. ગાયત્રી રહસ્ય" પૂઃ રપ. એજન.

૧૯. ચોકડાર આત્માની ચિકિત્સા છે અને આત્માને મુક્ત અપાવનાર છે.

૨૦. એતરેય પ્રાણ.

:ઓમકારનું: નામગાન - ઉદ્ગીય છે. " છાદોગ્ય ઉપાનિષદે " આ પ્રમાણે સપ્તશુદ્ધિ પામેલો ઓમ બધા રસોમાં રસતમ, પરમાનંદરૂપ અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ ભજનોમાં ઓમને ગુરુસ્વરૂપ ગણ્યો છે. તેને અન્યાનપથી પ્રત્યેક પળે આત્મામાં રમમાણ કરવાનો છે. આ અન્યાનપનો મહિમા અસંખ્ય પંકિતઓમાં ગાયો છે.

"એહી એહી ગુરુ ઓહંગ, શબ્દ ગુરુ,

આદ પુરુષ અણપડરા, મેરે લાઈ. "

"ધૂન બગી રે ધૂન બગી, મગનમેહલ ધૂન બગી

લાગ રિયો ઝલકાર સૂન્યો, નિરમલ વરસે નૂર. "

શબ્દબ્રહ્મરૂપ, પ્રણવમંત્ર "ઓહંગ"માં લયલીન થતાં આત્મા બ્રહ્મ બની જાય છે, એમ રવિરામ કહે છે.

"આ મન બ્રહ્મ જલ હોઈ રહ્યા રે, ભયા બ્રહ્મ લોલીન,

અખ બિહુરા બિછેરે નહિ રે, જ્યુ જલસે તીન મીન,

દુનિયા કોઈ દીસે નહિ રે, ધટોપટ બ્રહ્મ રવિદાસ. "

અહીં બ્રહ્મમાં મન કેવું ચક્રચૂર થઈ જાય છે, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સર્વ ઓમમાં એકાકાર થઈ જાય છે, એનું રવિદાસે વર્ણન કર્યું છે. ઓંકારને ભજનમાં તેજરૂપે, સત્વરૂપે, ગુરુરૂપે, પ્રેમરૂપે, અનાહત નાદરૂપે, બ્રહ્મરૂપે, શબ્દરૂપે, સર્જકરૂપે એમ વિવિધરૂપે વિવિધ ભજનિકોએ વર્ણવ્યો છે.

એમ વેદમંત્રની સરમાં ને અંતમાં પ્રણવ એટલે કે ઓમનો પ્રયોગ કરવાની આજ્ઞા છે. તમામ અધ્યાત્મવિદેશના રહસ્યરૂપ હકારાત્મક ઓંકાર મંગલ-શ્રધ્ધાનું પ્રતીક છે. વેદોક્ત મંત્રો આરતી પાઠક ભજનોમાં પણ આદિ-મધ્ય ને અંતે "હા...હા...હા" "હોહ" જેવા લયસર્જક શબ્દો બણે ॐ :હા: નાજ રૂપો હોય એમ ધડીભર લાગી રહે છે. ભજનમેહલોમાં ભગિતી રાતે રામસાગરમાંથી ભજન એકતંત અને છે ત્યારે ધૂંટાતી આત્મવાણી એક અનોખું ભાવવિશ્વ ઓમેર સર્જે છે. એમાં "હા...હા" નો લયપૂરક ધ્વનિ બણે પ્રણવમંત્રનું જ પ્રાકૃત સ્વરૂપ હોય, એમાં રાત્રિની તીરવ શક્તિ લપેટાઈ જતી હોય એમ ધડીભર લાગે છે.

ચતુર્વેદના ૪૦ માં અધ્યાયમાં ઓમનું સ્મરણ કરવાનું અને તેનું હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠાપન કરવાનું કહ્યું છે. "ૐ જિહ્વામર" અને "ૐ જિહ્વામર" કહેવા પાછળનો આ હેતુ છે. પરમાત્માના નિદર્શક પ્રત્યેક શબ્દમાં ઓમની જ પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મંગલસૂચન એમાં છે. ભજનોમાં પણ ઓમની આવી પ્રતિષ્ઠા અને આરાધન મળે છે. વેદનો પ્રવૃત્તિ વૈ પ્રણવઃ એ જ ભજનિકોનો "શબ્દ" છે, અને પ્રત્યેક ભજનપંથમાં ઓમરૂપી "શબ્દ" અગ્રસ્થાને છે. પ્રણવને સિદ્ધ કરે છે તે અમૃત ત્વને પામે છે અને ગ્રંથા ભજનિકોની પણ છે. પદ્મમંત્ર મનમાં ને ચિત્તમાં વ્યાપી રહે છે એ દાખલા ભગવાન પાણિનિયે ઓમકોટીઃ ૮-૨-૮૯ઃ એમ મંત્રારંભનો ઓમ પ્લુત ઉચ્ચારવાને શિક્ષા આપી છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં પણ ઓમનું મહત્વ સ્વીકારાયું છે. બૌદ્ધ સાધુઓ આ ઓમને ષડાક્ષરી - ૨૨ ઇતરવાળા મંત્રને પદ્મરૂપે ગૂંધે છે. ઉ.ત. "ઐશ્વર્યજિહ્વામર" ૨૨

સિદ્ધિ ને નાથસાહિત્યમાં ઓમનું મહત્વ કદાચ આ રીતે આપ્યું હોવાનો સંભવ છે. ગોરખનાથ પણ આખા વિશ્વને ઓમના વિસ્તારરૂપ ગણે છે. ૭ કપી ૨ પણ ઓમના ગુણગાન કરે છે. નાનકે પણ ઓંકારનું સ્તોત્રરૂપ ભજન ગાયું છે. ઉ.ત.

"ઓંકાર પ્રભુ ઉત્પત્તિ, ઓંકાર ક્રિયા જિન ચિત્ત,

ઓંકાર સૈલ જુગ ભયે, ઓંકાર વેદ નિરમયે.

ઓંકાર શબ્દ જપ રે, ઓંકાર ગુરુ મુખ તરે.

ઓંકાર અખર સુશુભ વિચારા ઓમ અખર ત્રિભુવનસાર."

છેક આધુનિક સમય સુધી ધર્મચિંતકો અને ધર્મસંશોધકોએ પણ આ પ્રકારે ન ઓમની આલોચના કરી છે. જણે ભજનિકોના જ વચનો ઉતારતા હોય એમ અહિંચિં દયાનંદ સરસ્વતી "સત્વાર્થપ્રકાશ"માં કહે છે : શબ્દ પરમેશ્વરનું સર્વોત્તમ નામ છે. સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પરમેશ્વરનું પ્રધાન અને :નિઃ પોતાનું નામ ગણ્યું છે, અન્ય સર્વ ગૌણ નામ છે."

22. Buddhists place 'OM' at the beginning of their SHADAKSHRI or mystical formulary in six syllables viz 'OM MAM PADME HUM' ---Monier williams, 'A sanskrit English dictionary.'

ઓમના અવિરત રટણથી, ઓમમય ચિત્ત બની જતાં અંતરમાં રોમેરોમમાં આત્માનો પ્રકાશ રેલાઈ જાય છે : ગોરખનાથનું આ વચ્ચે સ્થિતિ વર્ણ છે :

ઓમ સખદ હિ તાલા, સખદ હિ કૂંચી, સખદ હિ ભયા ઉજિયાલા.
કાંટાએ કાંટા નીકલે, કૂંચી સે તાલા, સિધ્ધિ મિલે તો સાધક નોપજે
જમ પટ હોય ઉજિયાલા.

જેમ કાંટાથી કાંટો નીકળે ને વેદના મટી જાય, જેમ કૂંચીથી તાણું ખૂલે ને ધ્વારો ઉઘડી જાય, જેમ ઓમને સિધ્ધ કરનાર પુરુષ મટી જાય તો તેની પાસેથી મહારાજની સાધના કરતાં જીવનમાં અપૂર્વ પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો છે.

જેક અન્ય નાથપંથી ભજનિક કહે છે કે - જ્યાં ઓમ છે ત્યાં શંકરનો વાસ છે, ત્યાં પાર્વતી સેવા માટે હાજર હોય છે. ઓમના સાધકને શક્તિસ્વરૂપિણી પાર્વતીનાં સદેવ દર્શન કરે થયાં કરે છે. જે માટે કામના ઓમનો ત્યાગ, ચિત્તની શુદ્ધિ, નાદબિંદુ સાથે અવિરત અનુસંધાન જોઈએ.

"ધન-જેવનની કરે ન આશ, ચિત્ત ન રાખે કામિની પાસ,

નાદ-બિંદુ ના ધટિ જરે, તાકી સેવા પાર્વતી કરે."

"બાલે જેવન જે નર જતિ, કાલ હુકાલે જે નર સતી,

ભયાં ભોજને અલ્પ અહારી, "નાથ" કહે સો કાયા હમારી."

આખા જગનને ભરી રહેલો ઓમ સ્વયં અમૃત સ્વરૂપ છે. ગુરુકૃપાથી જે અમૃતનું પાન કરી શકાય છે :

"જગનમંડલમાં ઉધાં કૂવા, જ્યાં અમૃતના વાસા,

સગુરા હોઈ સુ ભરિ-ભરિ ખોલે તુગુરા જાય પ્યાસા."

સ્વાસે સ્વાસે "તૂંઈ"કારો કરતો દેહરૂપી "સંતાર::સંતાર: ઓમ કારમય છે :

"જેવો રોમેરોમે રમીઓ રે, તતિ તતિ તૂંઈકારો

કેવો સંતાર બન્યો સારો રે, ઝરે ઝરે તેમાં સાતમો ઝરો

સારો કરીને સંતાર ઉતાર્યો, ધારી બનાવ્યું ઠામ,"

"કઠોપનિષદમાં" કહ્યું છે કે સર્ગુરૂપે નિર્ગુણપ્રભને સૂચવનાર ઓમ શબ્દ છે. ઓમને જણનાર પરબ્રહ્મને પામે છે. આવા ઓમના સામર્થ્યનો વાત ભજનિકોએ અનેક રીતે ભજનોમાં કરી છે. પરબ્રહ્મની યોગ્ય શબ્દ દ્વારા કરાવવી હોય તો ઓમથી એ કરાવી શકાય. "કઠોપનિષદ"માં "પુરુષ" નું વર્ણન છે : "અવ્યક્તથી પુરુષ પર છે. પુરુષથી પર કંઈ નથી તે અંતિમ સ્થાનીય અને પરાત્પર છે." ઓમકાર નિર્દિષ્ટ અવ્યક્ત પુરુષને પણ ભજનિકોએ ઉપાસ્યો છે :

"ચંદા-સૂરજનો ઉવશ, નવલખ તારા એને પાસ,

પવન-પાણીનો પ્રકાશ, ચોદ ભુવન તેની આસ.

આવોને જેસલરાયા પ્રેમ થકી આપણ મળીએ. "

"રવિએ રમતાં ફીઠો રે, બાવો છે ઝીણો છે ઝીણો,

લીલો ને પીળો, લાલ એ-રંગી, સફેદથી રંગ સારો,

એ પંખો હાને પાંખ જ નહિ, ચોદ ભુવનથી ન્યારો -

બાવો છે ઝીણો, છે ઝીણો.....

જળ થળ પવન ને પૂથવો ઠામ નહિ કોઈ ઠાલો,

કહે "રવિરામ" સંતો ભાણ પરતાપે, બાવન અક્ષરથી બારો -

બાવો છે ઝીણો, છે ઝીણો.....

ભજનમાં ગુણાતીત દેશનો મહિમા

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ માયાનું સર્જન છે એવું ભજનોમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. આનું કથન શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રસંગપ્રસંગે થયું છે. ઉ.ત. વાસુપુરાણમાં અધ્યાય પના ૨૯૦૬ ૬ થી ૧૩મી

૨૩. જુઓ : ૨૯૦૬ ૧૬.

૨૪.

પુરુષ અને પ્રકૃતિના "સંશ્લેષ" : આત્મ્યતિષ્ઠિ મિલનઃપાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહી છે : "ગુણોના સામ્યમાં લય નહીં, તો ગુણોની વિષમતાને સૃષ્ટિ કહેવાય છે. તલમાં જેમ તેલ, દૂધમાં જેમ ખી, તેવી રીતે તમસ અને સત્ત્વમાં રજ અલ્પ અતરૂં રહેલું છે. પરમેશ્વરે પરમયોગથી અંડમાં પ્રવેશ કરીને પુરુષને ક્ષોભિત કર્યો. પુરુષ સુલ્પ થતા રજસ પ્રકટ થયું. રજસ જ પ્રકૃતિનું કારણ છે. જેમ બીજને પાણી છે તેમ પુરુષથી અધિષ્ઠિત ગુણ, વિષમતા પ્રાપ્ત કરીને : સૃષ્ટિને : ઉત્પન્ન કરે છે." ^{૨૫} આ વાત ગીતામાં : અધ્યાય ૧૪ : પણ કહી છે. એમાં ત્રણ ગુણો વિષે સવિસ્તર આલોચના છે. આ ત્રણ ગુણોથી પર મચેલો માનવ ગુણાતીત ગણાય છે. ^{૨૬}

ભક્તિયોગથી ત્રેગુણથી પર બનેલા આવા મનુષ્યો પ્રહત્ત્વમાં લીન થાય છે. ભજનોમાં આવી પ્રાણીસ્થિતિ સિધ્ધ કરવાનો ઉપદેશ મળે છે. અવિનાશી અમરત્વ કેમ પાવી શકાય અને પરમયોગીનો અર્જુન આનંદ કેમ અનુભવી શકાય એ ગંગાસતીનાં ભજનોમાં જણાવ્યું છે.

"યોગી યતું હોય તો સંકલ્પને ત્યાગો ને આદરો તમે અભિયાસ રે,
હરિ ભાગવા હોય તો હિંમત રાખોને જેનો પરિપૂરણ સત્ત્વમાં વાસ રે-
ભાઈ રે! રમેગુણી તમોગુણી આહાર ન કરવો ને સ્વપ્ને ન કરવી આશ
સત્ત્વગુણી આહાર કાચમ કરવો જેથી થાય બેઠિ ગુણોનો નાશ રે
-
યોગી યતું હોય તો સંકલ્પને ત્યાગો.

૨૫.

ભાઈ રે! સતવગુણમાં મેદ છે મોટો ને એક મુદ્ધ બીજે માલન કેવાય રે,
મલિન સતવગુણનો ત્યાગ કરવો ને પ્રદિપૂરણ યોગી થાય રે -

યોગી થવું હોય તો સંકલ્પને ત્યાગો.

ભાઈ રે! વિદેહદશા તેહની પ્રગટે તેથી ત્રણ ગુણોથી થયો પાર રે,

"ગંગાસતી" એમ બોલિયાં તે જોનો લાગ્યો પૂર્વાતીત તાર રે

યોગી થવું હોય તો સંકલ્પને ત્યાગો."

ભજનમાં જીવનની એકતા

વેદવિદ્યાર્થિ જીવનની એકતા ભજનમાં પણ અનેક સ્થળે ગાવામાં
આવી છે. ત્રિગુણપારની ચવસ્યા લાધી જતો જીવિશિવનું સાયુજ્ય થતો
આનંદાશુભની સમાધિ ગંગાસતીએ ગાઈ છે :

"જીવ ને શિવની થઈ ગઈ એકતા ને

પછી કહેવું રહ્યું નથી કાઈ રે,

દવાદસ પીધો જેણે પ્રેમથી ને

તે સમાઈ રહ્યો શૂનનો માઈ રે. - જીવે.

ભાઈ રે! તમે હરિ હવે ભરપૂર ભાળીયા ને

વરતો કાયમ ત્રિ-ગુણી પાર રે.

રમો સદા જોના સંગમાં ને

સૂરતમાં લગાડો આવન બાર રે - જીવે.

ભાઈ રે! મૂળ પ્રકૃતિથી પાર થઈ શિવમાં ને

તૂટી ગઈ સધળી શક્તિ રે

તમારું સ્વરૂપ તમે જોઈ લીધું ને

જ્યાં વરસે છે સદા સ્વતિ રે - જીવે.

ભાઈ રે! સદા આનંદ હરિના સ્વરૂપમાં ને

જ્યાં મહીં મનની પાણીતાણ રે

"ગંગાસતી" એમ બોલિયાં ને

તમે પદ પામ્યા નિરવાણ રે - જીવે.

૩ઞ્ઞેદના દસમા મંડળના હિરણ્યગર્ભ સૂક્તના અંતિમ મંત્ર

: કયા દેવને હવિ અર્પણ કરવો: ૧: એનું સ્મરણ કરવે એવી
સજનપંથિતઓ ઠેરઠેક લાધે છે.

સજનમાં સર્વેશ્વરવાદ :

આ સર્વેશ્વરવાદનો સિદ્ધાંત
વેદિક આર્યોના સુવિકસિત દર્શનનું સૂચક છે. એમાં ૩ઞ્ઞેદીય યુગની દાર્શનિક
બિચારધારાનો સમ્યક પરિચય થાય છે. ભારતીય વૃણાશ્રમધર્મના અંગરૂપ
ચાર વર્ણ - બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર - બિરાટ પુરુષના ભિન્નભિન્ન
અંગોમાંથી^{૨૮} પ્રકટ થઈ પછ પુરુષસૂક્તમાં કહ્યું છે. સર્વ વર્ણો એક જ બિરાટ
પુરુષમાંથી ઉદભવ્યા છે, એક જ પિતાના સંતાન છે એ ઉદાત્ત ભાવના
સજનોની વાણીમાં પણ વારંવાર પ્રચિત થઈ છે. અનેક સંતોએ, ભક્તોએ,
જ્ઞાનીઓએ સર્વબધુત્વની આ ભાવના ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ઉ.ત. રામાનંદ,
કબીર, નરસિંહ અને અન્ય સંતોએ પોતાના સજનોમાં ફરી ફરીને નિતિપાતિનો
લેહ ટાળવાને જણાવ્યું છે. ૩ઞ્ઞેદના આ સૂક્તની અન્ય કલ્પના -

"મારકંડ રવિ"ના માર્ગોપચના સજનમાં પ્રચિત
થઈ છે. ઓક્ષમ - સોહમ પુરુષ ગાદીએ બેઠા છે, અને સૂષિટની ઉત્પત્તિ
થાય છે એનાં એમાં બર્ણન છે. ઉ.ત.

"દશ દિગપાળ પ્રગટ કીધા, છેડા પ્રહીને ઉભા રહ્યા હાં...

પણ હથેળી ચોળી, વણ દેવ પ્રગટ કીધા, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ ને મહેશ્વર હાં.
પ્રથમ પાટની રે ત્યાં સ્થાપના કીધી રે હાં....

ને આદિ નારાયણને તેડાવ્યા,.....

ઓહંસોહં પુરુષ ગાદીએ બિરાજે,

ત્યાં તેદિ નિશ્ચિત ધરમ લઈ ચાપિયા હાં

૨૭. પુરુષસૂક્ત : મંત્ર ૨.

૨૮. " : મંત્ર ૧૨.

૨૯. જુઓ - પંચમી સજનસૂષિટ.

ભજનમાં સત્ય અને અહિંસા :

સત્ય અને અહિંસાના નેદેશો ઉપનિષદમાં અને વિશેષે તો મહાભારતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. ઉ.ત:

એ વેદિક રૂચિની ઓપનિષદિક પ્રાર્થના સત્યશોધન માટે પરમ જ્યોતિમય સૂર્યને લીનવે છે, અને સૂર્યને, સત્યને ઠાકનારાં આવરણો દૂર કરી સત્યનું સમ્યક દર્શન થાય એ માટે યાચના કરે છે. એ જ પ્રમાણે

માં એ યુધિષ્ઠિરની જીવનના માર્ગબની, અહિંસાની કામના નહોતી એ યુધિષ્ઠિર યુગની એક અપૂર્વ શક્તિદાયી અમૃત લીરડી છે. ભજનોમાં પણ સત્ય અને અહિંસાનો ઉપદેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે. સત્યવચનને મહિમા ગાતી ભજનવાણી અનેક ભજન સંતોની છે જે એમણે જીવનમાં પ્રમાણિત કરી પતાવી છે. સત્યને ગુરુસ્થાને ગણ્યું છે, એની પ્રાપ્તિ માટે સતસંગ વાંચ્યો છે :

"ભાઈ રો! સતસંગ રસ એ તો અગમ અપાર છે,

તે તો પીવે કોઈ પીવનહાર.

ભાઈ રો! સતગુરુ વચનમાં સુરતાને રાખો,

તે તો હું ને મારું મટી જાય.

નિંદા ને સ્તુતિ જ્યારે સમતુલ્ય ભાસે

ત્યારે અસય ભાવ કેવાય. "

આવા સત્યના જીવનનારા જ ભજિત અને એ દ્વારા ઈશ્વરાનુસુતિ કરવા સમર્થ બને છે.

"ભાઈ રો! એવા અસયભાવ વિના,

ભગતી ન આવે પાનપાઈ!

મરને કોટિ કરે ઉપાય.

ભજનમાં મન-વચન-કર્મની એકતા :

મન-વચન અને કર્મમાં સંપૂર્ણ એકતા, અર્થાત્ વિચારનું અને આચરણનું

સામંજસ્ય અનેક ભજનોમાં કયાયું છે. ભક્તોના જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં એ નિરૂપિત થયું છે. નરસિંહ મહેતાનું "ગિરિતળેટી ને કુંડ દામોદર" એ હરિજનનાસમાં ભજનકીર્તન કયાના પ્રસંગનું આલેખન કરતું ભજન અહીં સ્મરણમાં આવે છે. આવી જ રીતે સત્યાચરણની દૃઢતા દાખવતી પુરાણકથાઓને આધારે રચાયેલાં ભજનો પણ મળે છે. સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર, મુવ, પ્રહલાદ વગેરેની મધ્યકાલીન શ્રુત પરંપરાની કથાઓ, તેમજ દ્રષ્ટાંતકથાઓનાં ભજનો પણ આ જ પ્રકારમાં છે. "કાચબા-કાચબી"નું એ લોકનૃત્ય ભજન એ રીતે ગ્રધ્યાના સત્યનું નિરૂપણ કરે છે.

હો નેહલો કરીએ, આપણે સાચાની સંગાતે,

હો કૂડિયાની સંગતમાં કૂડિયા કેવાયે.

સત્યધર્મનું આચરણ જ પર્યાપ્ત નથી, એ દઢાવવાને સત્યસેવીઓનો સંગ પણ આવશ્યક છે. આ જ વાતને શ્રોતાઓના મન ઉપર ઠસાવવાને અનેક પ્રતીકો ભજનોમાં યોજવામાં આવ્યાં છે. બગલો અને હંસ, ચોર અને શાહુકાર ઇ. પરસ્પર વિરોધી ધ્વન્યોનો ઉપયોગ ભજનોમાં સત્યાચરણની અભિરુચિ દઢાવવાને કરવામાં આવ્યો છે :

"હો હંસલાને બગલો રે, જનમ સંગાથી,

ને રેતાં તારે : ત્યારે : એક સુવતિ,

હંસલો હરિજન, હી રલા યૂગત હે ભાઈ,

બગલો ભરાણો લઈને ભાઠે.

મનની સંકલ્પશક્તિનાં શિવકર અને અસચકર બંને તત્ત્વો ય યજુર્વેદના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રમાં ઉલ્લિખિત છે તે ભજનોમાં પણ વર્ણવાયાં છે. યજુર્વેદનો આ મંત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે :

સુષારથિનશ્વાનિવ ચન્મનુષ્યાન

નેનીયતેઽમીશુભિર્વાગ્નિન ઇવ ।

ઐતપ્રતિઽં ચદગિરં જવિઽં

તન્મે મનઃ શિવસંકલ્પમસ્તુ ॥

"જેવી રીતે શોભન સારથિ અશ્વોને આગળ દોડવા પ્રેરે છે અને

વેગવાન ઉત્પયગામી ધોડાને ચાળૂકથી નિયમન કરે છે, એવી રીતે મન પણ મનુષ્યોના કાર્યને પ્રેરે છે, અને તેનું નિયમન પણ કરે છે જેથી તે ઉન્માર્ગગામી ન બને. આલું અમારું હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલું, જરારહિત તથા અત્યંત શીખ્રગામી મન-શિવસંકલ્પ બનો.

આ સાથે નીચેના ભજનો વિચાર સરખાવો, અને બધે કેટલું સામ્ય છે

"મેલ ટોળે ને બાસના ગળે ને

કરો પૂરણનો અભિયાસ રે."

"મનને સ્થિર કરી આલો રે મેદાનમાં ને

મિટાવું સરખે કલેશ રે,

હરિનો દેશ તમને એવો દેખાડું ને

ન્યા નહિ વર્ણ ને વેશ રે."

"સરળ ચિત્ત રાખી નિરમળ રેવું ને

આણવું નહિ અંતરમાં અભિમાન રે."

શિવસંકલ્પ બનેલું મન સર્વપ્રાણી પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિવાળું છે. "સમદ્રષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી" એવા વેશુવજનનું અમર ચિત્ત આલેક્ષતા નરસિંહની પેઠે ગંગાસતીએ ગાયું છે કે :

"પ્રાણી માત્રમાં સમદ્રષ્ટિ રાખવો ને અલ્યાસે જીતવો અપાન રે.

ભાઈ રે! હજકર્મથી સદા દૂર રહેવું ને કાયમ કરવો અલ્યાસ રે."

ત્યાગી સાધકે તો મનને પણ મિટાવવું છે. જેનું મન મટી નય છે - સંપૂર્ણપણે વિરજત થાય છે તેને પછી દુનિયાની માયાનાં વળગણો રહેતાં નથી.

"મન મટિયું તેને ત્યાગી કહીએ ને

મરને બરતે બહેવારમાં ચ રે,

સીતર નગ્યા તેને પ્રાપ્તિ સાગી ને

તેને જડે નહિ માયાની છાય રે."

મન જ સર્વ કામનાઓનું મૂળ છે મનને બશમાં લેતાં સર્વ કામનાઓની માયાબળ નાશ પામે છે અને સાધક આનંદસમાધિમાં મગ્ન રહે છે.

"ભાઈ રો! આદ્યો અભ્યાસ ને મટી ગઈ કલ્પના,
 આનંદ ઉપજ્યો અપાર રે,
 પ્રતમાન બદલે "પાનખાઈ" તેને રે,
 જેને લાગ્યો વચનુમાં તાર રે."

મનને આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવવાને હકયોગ કે રાજ્યોગનો આશ્રય
 લેવાનો રહે છે.

"ભાઈ રો! આસન ઘાટક ખટમાસ સિધ્ધ કર્યું ને
 વરતી થઈ ગઈ સમાન રે,
 ગુરુ ને શિષ્યની થઈ ગઈ એકતા ને
 મટી ગયું અતિનું માન રે."

એ દશામાં યોગીનું ચિત્ત આદિપુરુષને - નિહાળે છે.

"ભાઈ રો! નાલિકમળમયી પવન ઉલટાવ્યો ને
 ગયો પરિચય દિશમાં ચ રે,
 સૂરતા થઈ ગઈ સૂનમાં ને રે,
 ચિત્ત માઠી પુરુષ ભાળીયા ત્યાં રે.
 ચમ્બુ બદલાણી ને સુવતિ વરસી ને
 ફળી ગઈ પૂરવની એને પ્રીત રે."

આ અવ્યક્ત, અર્બુડ, અલક્ષ્ય, અવિનાશી પુરુષમાં જેની સૂરતા લાગી
 ગઈ છે, તેના જન્મોજન્મના ફેરા ટળી જાય છે.

"ભાઈ રો! અવિગત અલખ અર્બુડ અનાસ ને
 અવ્યક્ત પુરુષ અવિનાશ રે,
 ભાળીને સૂરતા તેમાં લીન થઈ ગઈ ને હવે
 મટી ગયો જનમનો ભાસ રે."

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે કે પૂર્વજન્મમાં પ્રત્યેક પ્રાણીએ જે
 કંઈ કર્મ કર્યું હોય તે સ્થિતિ થતું રહે છે, અને એની પછીના જન્મમાં
 તદનુસાર જીવન વ્યવસ્થા બંધાય છે. પુનર્જન્મ અને કર્મફળનો આ સિધ્ધાંતનું
 મધ્યકાલીન ભજનિકોએ પુનઃ પુનઃ રટણ કર્યું છે. ડૉ. હનરી પ્રસાદ ત્રિવેદીએ

આ સંબંધે કહે છે તે ધર્મ મનનીય છે. "સમસ્ત ભારતીય સાહિત્યમાં ફરી કરીને આવતા કર્મબંધથી મુક્ત થવાનો ઉપાય બતાવવજમાં આવ્યો છે. સમસ્ત શાસ્ત્ર પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય જન્મકર્મના બંધનથી મુક્તિ મેળવવાનું કહે છે. આ સિદ્ધાંતનો જેટલો વ્યાપક અને જબરજસ્ત પ્રભાવ હિંદુ સંસ્કૃતિ, હિંદુ સાહિત્ય અને હિંદુ જીવન પર પડ્યો છે, જેટલો બીજા કોઈ પણ તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતની બીજા કોઈ પણ જાતિ ઉપર પડ્યો છે કે નહિ ન ^{૩૧}."

કર્મના બંધનોમાંથી મુક્ત કરાવનાર ગુરુકૃપા છે, એ મુમુક્ષુને શુદ્ધ ત્વો પ્રત્યે અભિમુખ કરે છે.

"શુકરત કૂલ ગુલાબકો, ગુરુ વિના લખ્યો ન બવે."

પણ શુદ્ધતોના સંચિત લાભલાભા ગોરખ આદિ સિદ્ધ પુરુષો પણ "નર ન્યારા" પરમ પુરુષને પેખવા ઊંખે છે. એવા પુરુષને સિદ્ધિએ "સરસંગી" કે "ન્યારા નર" ના નામથી કહ્યો છે :

"કોઈ બતાવો નર ન્યારા, ગુરુજી અમને બતાવો મંથ ન્યારા રે જી

પાણી બી સરસંગી, પવન બી સરસંગી, સરસંગી જમીન આસમાના રે જી"

જલ-સ્થલ સર્વત્ર સરસંગીનું જ ગુણસંકીર્તન કરે છે. તેજનો આ પારાવાર નાથપંથીઓએ લવ્ય રીતે ગાયો છે :

"બાબા રે ગુરુજી ચંદ્રમામાં સૂરજ, સૂરજમાં ચંદ્ર, એમાં તેજમાં તેજ મિલાયા

"સોહી માણેક મોરી નજરમાં આયા જી, જ્યાં રે દેખું છાયા તેરી રામ.

આત્માને સાંખ્યવાદીઓએ પુરુષની સંજ્ઞા આપી છે. ચેતનતત્ત્વથી મુક્ત ગુણમય જગત વિશે વિચાર કરતાં એ સ્પષ્ટ તત્ત્વો સાંખ્ય દર્શનિકોએ જણાયા છે. એક શાશ્વત છે, બીજું પરિવર્તનશીલ છે, એક સદેશ એકરસ છે, બીજું નાશવંત છે, એક ચેતન છે, બીજું જડ છે. કેટલાક એ બંને તત્ત્વોને પરસ્પરથી સ્વતંત્ર માને છે. તો અન્ય આચાર્યો કહે છે એ બંનેની સ્વતંત્ર અવસ્થિતિ નથી, બીજું તત્ત્વ પહેલા તત્ત્વની સંક્રિત છે. પહેલું તત્ત્વ એ પુરુષ : વેદાંતનો "આત્મા" છે, બીજું પ્રકૃતિ છે.

ભગવાને ગીતામાં પ્રકૃતિને પોતાને અધીન કહી છે. "પ્રકૃતિ મારા દ્વારા નિયોજિત થઈને આ સચરાચર શૃષ્ટિનો પ્રસવ કરે છે." ^{૩૨} વેદિકધર્મ

૩૧. ડો. હજરીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ "ભારતીય સાહિત્યની પ્રાણશક્તિ" રૂચિ - ૧૯૬૫ કેપ્રુ. પૃ: ૩૩. અનુવાદક : અરિવંદકુમાર દેસાઈ.

૩૨. ગીતા - અધ્યાય ૯, ૧૦.

સિદ્ધાંતના બોધ આપે પંથો માને છે કે આ ચેતનસત્તા સાધના દ્વારા ન્યારે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી મુક્ત થયા છે ત્યારે એ એવી રીતે હુપ્ત થઈ જાય છે, જેવી રીતે એક દીપકની જ્યોત બુઝાઈ જાય છે. ચેતનતત્ત્વ સરીર અને ઈન્દ્રિયાદિના કરતાં અધિક સ્થાયી છે. અસંખ્ય જન્મો એ બુઝાઈ જવાની અવસ્થાને અર્થાત્ નિર્વાણની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૩૩} ભજનસાહિત્યમાં પણ નિર્વાણનું ગાન આવે છે. આત્મજ્ઞાન પ્રબોધનાર ગુરુ ગગનરૂપ શૂન્ય કે નિર્વાણની દશા આત્માને બતાવી દે છે :

"મેં ગભરુ રે ગુરુકા, જેણે લિયા ગગનમઠ બંકા - જમેં ગભરુ.

પાંચ તંતરા બન્યા તંપૂરા તેને ખૂટા લગાયા તિન ગુનકા જ,

ગુરુકી ગમસે ગગન સૂઝે તો તાપ બુઝાયા તનકા" - જ મેં ગભરુ.

ભજનમાં આત્મજ્ઞાન :

યોગસાધના માણું આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ કરી આપે છે. એ માટે જપયોગ, હઠયોગ અને રાજયોગ ઈ. યોગપદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. એમાં પ્રાણ-ચિત્ત ઈન્દ્રિયાદિના નિરોધથી આત્માની લયરૂપ સમાધિદશા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એ જ અન્ય શબ્દોમાં નિર્વાણ છે. વિશ્વસંગીતની આવી સ્થિતિમાં અનાહતનાદ રૂપે સાધકને અનુભૂતિ થાય છે.

"નાદ બૂદ-રી નોખત બાજે ત્યારે ધોર કરે રે ધનુકા... જ...

ધેરીધેરી મોરલી બાજે ગગનમેં શબ્દ સુનાયા તનુકા - મેં ગભરુ.

ઉનમુન બેગી રિયા એકીલા ત્યાં દોર લગ્યા એક દમકા... જ...

મન પવનકી ફેરવી લે માળા તે હુવા બીજકા ચમકા - મેં ગભરુ.

તેજ તખત પર કરે કિલોળા ત્યાં બેર ને ચાલે જમકા... જ...

સાસ ઉસસિ બા ધરું લાયા તો પ્રેમ કરે જબજકા - મેં ગભરુ."

૩૩. "મૃત્યુ બાદ જે રહે છે તેને આપણે વેદાંતી લોકો "જીવાત્મા" કહીએ છીએ. આત્મામાં ન માનનારા બોધો "સમુદય" કહે છે. આ સમુદય જ નવો જન્મ લઈ સકે છે, અને ન્યારે આવો સમુદય નથી રહેતો ત્યારે એ નિર્વાણની સ્થિતિ બને છે." શ્રી કાકાસાહેબ

કાલેલકર, "અભિનવ ભારતી" : તંત્ર સોપાન, માર્ચ ૧૯૬૬ પૃ: ૨૭:

ભજનિકોએ આ પરમાત્મદર્શન કરાવનાર આત્મજ્ઞાનને "ભીતર સંતગુરુ" તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

"કોટિક લાણ ઉઝિયા દિલ ભીતર લોમ સધળી લાળી,

શૂન-મંડળમાં મારો સ્વામ બિરાજે, ત્રિકોટીમે લાગી મુંને લાળી.

મારી બાચું રે - બેની । મને ભીતર સતગુરુ મળિયા રે."

સતગુરુ શબ્દ પરમતેજને પણ ઉપલબ્ધ છે.

"બાવન બનતું ચોચાંશી ચોવટા, કંચન મોલ કીના.

ઈ મોલમાં મારો સતગુરુ બિરાજે, દોચ કર આસન દીના:

મારી બાચું રે - બેની । મને ભીતર સતગુરુ મળિયા."

ચિત્તની લયરૂપ અવસ્થામાં ગુરુરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયાનો હર્ષ ભજનોમાં અનોખો આકાર ધરે છે :

"પ્રેમપૂતળી સિંગાસણ શોભતી, નેણે નીરખી નીરખી,

અંગના ઓશીકાં ને પ્રેમનાં પાથરણાં,

ગુરુએ દેખી હું તો હરખી મારી બાચું રે."

સતગુરુ શબ્દ આમ લિન્નલિન્ન અર્થ સ્થાયાઓ ધરાવે છે. અનાહત નાદના અર્થમાં પણ એ કવચિત પ્રયુક્ત થયો છે.

"ધડીધડીના ધડિયાળાં વાગે, છત્રીએ રાગ શીની,

ઝળકત મોલને ઝરખે બળિયા, ઝાલરી વાગી ઝીણી ઝીણી

મારી બાચું રે-બેની । મુંને ભીતર સતગુરુ મળિયા રે.

આ ખ્યાલા સ્વરૂપમાં ઠાળેલું ભજન આત્મજ્ઞાનની તૃપ્તિ બેની પૂર્ણપણે છીપી ગઈ છે એના સૌ ભજનિકોનો હૃદયલાવ વ્યક્ત કરે છે. દેહના સર્વ વિકારો શક્તી નય, દેહલાભ-મમલાભ દળી નય, અનાહતની પણ પારના નીરવમાં પ્રેમાર્નદરૂપ વિભુમાં આત્મા લયલીન થઈ નય. અણુ અણુ લાવમય બની નય, બ્રહ્માંડ "તેજના પંજરમાં" પુરાયેલા પંખી જેવું બની રહે એ દશાનો આત્મજ્ઞાની અનુભવ કરે છે.

આત્મજ્ઞાનીનો આત્મા વિશુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ, ઉદાસીન અને જ્ઞાતા છે. પ્રકૃતિની માયાબળમાં એ બંધાતો નથી. તે અકર્તા બનીને અકર્તા પુરુષમાં

પોતાનું ચિત્ત બેઠી દે છે :

"અમાપક બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે મારી તે લાગ્યો અકર્તા પુરુષમાં તાર રે. "
આત્મા એ જ નિરંજનરૂપ છે.

"લાઈ રે, સમજો વાસના સમાઈ ગઈ ને અનુભવ છે એક રૂપ રે,
આત્માને ભિન્ન નવ નજી ને એ તો છે શુદ્ધ નિરંજન ભૂપ રે. "

આવા આત્મજ્ઞાની રાગદ્વેષ માયામમતાથી પર બને છે.

"લાઈ રે, સરવેની સાથે મિત્રતા રાખો ને નહિ પ્રીત નહિ વેર રે"

આત્મજ્ઞાની થવા માટેનાં સાધનોનો ઉપદેશ ગંગાસતી આદિનાં ભજનો
માં મળે છે. એમાં વિચારશુદ્ધિ, કર્મશુદ્ધિ, સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાનદષ્ટિ, સત્સંગ,
ગુરુશ્રદ્ધા, જડ-ચેતન વિભુરૂપે એવા, સત્ય પ્રેમ અહિંસા, નિઃસ્વાર્થતા,
કામક્રોધાદિકનો ત્યાગ, સમદષ્ટિતા, પરમતત્ત્વનું ધ્યાન અને એનું
અહોનિશ ચેતન આવશ્યક છે. આ સર્વ વિષયો ઉપર એકેક ભજનોની પાંડળી
થઈ છે.

ભજનમાં દેહ અને આત્માનો સંબંધ :

આત્મા^{૩૪} એક શાશ્વત તત્ત્વ છે એ વિષે તો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની
સર્વ શાખાઓ સંમત છે. જ્ઞાનજ વિના આત્મા જન્મકર્મના બંધનથી મુક્ત
થઈ શકતો નથી. મૂળ સ્વરૂપે ઉદાસીન, સુખદુઃખાદિથી નિર્લિપ્ત ચેતના-
સ્વરૂપ આત્મા કર્મનાં બંધનોથી જન્મ ધારણ કરે છે.

૩૪. સરખાવો :

કઠોપનિષદમાં નચિકેતા ચમરાજને પૂછે છે કે "મનુષ્યના
મૃત્યુ બાદ, કોઈ કહે છે એનું વ્યક્તિત્વ રહે છે, કોઈ કહે છે નથી
રહેતું. મૃત્યુ બાદ શું થાય છે એનું જ્ઞાન ધરાવનાર ચમરાજા આપ જ
કહો કે મૃત્યુ બાદ વ્યક્તિત્વ રહે છે કે નહિ? અને એ રહે છે તો
એનું શું થાય છે?" -આના પ્રત્યુત્તરમાં ચમરાજે કહ્યું કે મર્યા પછી
મનુષ્યનો આત્મા રહે છે. એ જ્વાલમા ચથાકર્મ, ચથાશ્રુતમ અને ચથા-
-પ્રજ્ઞમ નવો જન્મ લે છે. આ રીતે જન્મમરણની પરંપરા ચાલુ જ રહે
છે. પરંતુ જ્યારે મોક્ષની સાધના કરે છે ત્યારે "એક-જન્મ-સંસિદ્ધ
મોક્ષ" પ્રાપ્ત કરે છે. એ પછી નથી જન્મ હોતો, નથી મૃત્યુ હોતું:
આપણે પરમાત્મામાં બિલીન થઈ થઈએ છીએ. આજ મોક્ષ છે.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગીતામાં લગવાને આપ્યો છે. જેવી રીતે માનવી
 અર્થે વસ્ત્રને છોડીને નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેવી રીતે આત્મા અર્થે
 શરીરનો પરિત્યાગ કરીને નવીન શરીર ધારણ કરે છે. ^{૩૫} બૃહદારણ્યક
 ઉપનિષદે આ સંબંધી જાણોનું દર્શાવેલું આપ્યું છે. જાણો જેવી રીતે એક તરણ
 પરથી બીજા પર જતા પહેલાં પોતાના શરીરના આગલા ભાગને રાખે છે
 અને પછી પાડીના ભાગને ખેંચી લે છે, એ જ રીતે આત્મા જૂના શરીરને
 છોડીને નવા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. આવો આત્મા પોતાની અને પ્રકૃતિ
 કે માયાની વાસ્તવિક સંતાનું જ્ઞાન પામે છે, ત્યારે તે કર્મના બંધનોથી
 મુક્ત થઈ મોક્ષ પામે છે. ગીતામાં પણ આ રીતે જ્ઞાનના અગ્નિથી કર્મોને
 લસ્મસાત કરવાનું કહ્યું છે. જ્ઞાનથી વિશેષ ઉત્તમ ને પવિત્ર બીજું કશું નથી. ^{૩૬}
 ઉપનિષદોમાં 'તેતિરીય' અને બૃહદારણ્યક ^{૩૮} પણ બ્રહ્મને સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ
 અને આનંદસ્વરૂપ રૂપે ઓળખાવ્યું છે. ભજનિકો આ વાત રૂપકાદિક પ્રતીકો
 દ્વારા સમજાવે છે. ડુંગરપુરીએ આત્માને હંસાનું રૂપ આપ્યું છે. એ માયામાં
 લપટાયેલા જીવને "કગવા બુદ્ધિ" છોડી દેવાનો ઉપદેશ કરે છે. એને
 પરમાત્માના દેશમાં જવાનું છે જે સત્યસ્વરૂપ છે. એને ગુરુઓ દેશ પણ
 કહ્યો છે. :

"હંસા! ચલો, સતગુરુઆ દેશમાં, તારી કગવા બુદ્ધિ મટી બચ રે"

આત્મારૂપી હંસે સત્કર્મરૂપી મોતીનું વાવેતર કરવાનું છે.

"હંસા! પિયો રે પિયાલા પ્રેમના, નરસે નામના રે,

અગર ચંદનનો હર હસિ જ રે, ત્યાં મોતીડાના બીજ વવાય રે"

એને અનુરૂપ સહાયતા પણ મળી રહેવાની છે.

"નહિ રે વાદળ, નહિ વીજળી જ રે, ત્યાં ઝીણું ઝરમર વરસે મેઘ રે.

હંસા! નદીને કિનારે રણડા રે જ, તેની શીતળ ઢોસે છાંય રે

ચલો સતગુરુઆ દેશમાં જ રે, તારી આવાગમન મટી બચ રે"

૩૫. ગીતા : ૨ અધ્યાય, ૨૨ શ્લોક.

૩૬. ગીતા : ૪ અધ્યાય, ૩૭-૩૮ શ્લોક.

૩૭. ૨-૧.

૩૮. ૩-૬-૨૨.

આત્મા "સાધુ"ને : પરમાત્માને: ધેર પ્રયાણ કરે છે એમ સતી તોરલે કહ્યું છે. જે પરમાત્માને "લાલ ગુસાઈ" પણ કહે છે.

"તોરલ કિયે છે, સાધુને ધેર ઘણી મારો પરહરે હા"

"તોરલ કેય છે, મારું દલ બધું ચૂરવી ર સાધસે હા,

રહે વસ્યા લાલ ગુસાઈ."

સમાધિ લેવાના જેસલ-તોરલના આરાધ-ભજનમાં આત્મા ગરવા દેશની યાત્રા ચારીએ છે, મૃત્યુ એને સ્પર્શતું નથી એવી સાવના છે.

"સાધુડાં હાલ્યાં માઝમરાત, વીરા મારા સાધુડાં હાલ્યાં માઝમરા
આજ બતરા કરવાને ગરવા દેશની હો..હો..જ..રે સાધુ."

ભજનમાં જ્ઞાનદષ્ટિ :

જગતને જ્ઞાનદષ્ટિથી જોવાનું છે. જ્ઞાનનું દર્શન ભારતીય ધર્મસાહિત્યમાં અનેક રીતે આવિર્ભૂત થયું છે. પ્રત્યેક માનવમાં જ્ઞાન આત્મસ્થ છે. જે માણસની અંદર જ રહેલું છે. જ્ઞાન યોગપ્રાપ્તિનું એક અમોઘ સાધન છે. મનુષ્યને કર્મબંધથી મુક્તિ ન આપી શકે તે વિષા વિષા જ નથી એ સર્વમાન્ય છે. પણ આ વિષા કે જ્ઞાનને કોઈ વ્યાખ્યામાં બંધિવાનો પ્રયત્ન ભજન સાહિત્યમાં થયો નથી. ભજનોમાં પરમ પુરુષની ઓળખ, આત્માની પિછાનની વાત છે, સત્કર્મની રીતિ અને આનંદસમાધિનો યોગ પ્રબોધ્યો છે, પ્રેમ ને સત્યની પરમાત્મારૂપે ઓળખ કરાવી છે, પણ જ્ઞાનની કોઈ વ્યાખ્યા આપવાની કડાકૂટમાં ભજનસાહિત્ય પડ્યું નથી. દેવાચત પંડિતે ગાયું છે :

"વારી વારી રપદિ અર્જુન ગુરુને ઓળખ્યા જ

ગુરુ વારો પાર ન પાયો રે, પૃથવીના માલિક વારો."

પરમાત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપે નિહાળવાની ઉપનિષદોની વાણીનો અહીં પડધો છે.

ભજનિકોએ દલ અને પાંખડને ઉઘાડાં પાડી ચાળખા લગાવ્યા છે.

ગોરખ અને કળીર, નરસિંહ, અખો, ધીરો અને ભોંભે - એ ભજનિકોએ અને

સંતોએ આમાં અગ્રભાગ લીધો છે. એમાંથી અળો અન્ય ગુજરાતી સર્વ કવિઓ કરતાં આ બાબતમાં અનેક છે. ગોરખ અને કબીરની પ્રતિભા નોખી છે, પણ અબ્બાની આ બાબતમાં સેવા અતિ મહત્વપૂર્ણ છે.

નરસિંહ જેવા સંતો પોતાની જ્ઞાનદ્રષ્ટિના પ્રકાશમાં પોતાનાં ચિત્તની મલિનતા, દાસિકતા, ઉણપો ઇ. પારખીને એના પર પણ કટાક્ષ કરવાં શૂંચ્યા નથી. તેમણે આ રીતે ચિત્તશોધનનો એક ઉમદા આદર્શ પૂરો પાડ્યો છે. આચરણની સત્યતા સાધતાં તેમણે લોકિક નિંદાઓ ને અનેક શારીરિક કષ્ટો સહાં છે.

શકિતવેદતિના માયાવાદીઓએ અને ગોરખનાથ જેવા નાથપંથીઓએ જગત-નિરપેક્ષ સંન્યાસપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી કેટલાક ભજનોમાં નારી-નિંદા કરી છે. તો કેટલાક ભજનિકોએ ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંસારી જીવનનો સ્વીકાર કરીને એ સાથે જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની અને સત્કર્મોની ફિલ્સૂફી ગાઈ છે. તેમાં સંસારના રંગદંગ, નીતિરિસિ તપાસ્યા છે, અને પોતાની મર્મગામી દ્રષ્ટિએ છિઠ્ઠો ઉપર તીર્થ તમતમતાં કટાક્ષો કર્યા છે.

પણ ભજનોના તત્ત્વચિંતનનું શિખર એમાંની અનુભૂતિના આનંદમય ઉદગાર છે. એમનાં દર્શનનું સૌંદર્ય જે પંચિતઓમાં છે એનું અસાધારણ અને ભવ્ય સૌંદર્ય છે. બહુધા એ બાણી રૂપકપ્રધાન છે. જ્ઞાનબલાણું, જ્ઞાનધોડલો, પ્રેમકટારી, રામ-રમકડું, ગમની ગોરસ, યોડરૂપી કમાડ, હંસારાજ, પ્રેમપ્લાયો, ભવસાગર ઇ. એમના અભિમત રૂપકો છે.

ભજનિકોનાં કેટલાક વર્ણનો ચાદગાર રહી ભય તેમાં છે : ઉ.તઃ
"માયા સ્વરૂપી મંદિર રે" "ભોગળ તાળાં દીધાં પ્રેમનાં" "પાખંડને પલંગે પોઢતો" "સંસારનું સુખ છે એવું ઝાઝવાના જળડાં જેવું" કે

"ચૂંદડી ઓઢું ત્યારે રંગ ચૂંદે રે, રંગબેરંગી હોય,

ઓઢું હું કાળો કામળો રે, દુન રંગ ન લાગે કોઈ."

"સાચુ મમારી સુષુમ્બા ને સસરો પ્રેમ-સંતોષ,

જેઠ જગજીવન જગતમાં મારે, નાવલિયો નિદોષ."

"શામળો ધરેણું મારે સાડું રે, કાયા-બેડલી કડકવા લાગી."

"ઝાઝરી કરાવું જગજીવન કેરી, ત્રિકમ નામનું તાણું
 વિંછવા છે ધૂધરી રામ નામની, અણવટ એતર નમી રે.
 પેટી કરાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રિકમ નામનું તાણું રે
 કૂચી કરાવું કરુણાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું મારું રે,
 સાસરવાસો હું તો સજો બેઠી, તેમાં નથી કંઈ કાણું રે"
 "પાંચ તલ્લકા બન્યા બંગલા, દશ મહિ મેલી બારી છ"
 "સત્ગુરુ સમ શબ્દની માળા છ, જપો તો મટે જનમના જંજરા"
 "આ મોરલો મરતલોકમાં બાવ્યો છ,

આવું રૂપ જ્યાંથી લાવ્યો રે, આ મોરલો."

"હાં બેલા સમુંદરિયામાં, આનંદ સંતુ મુને લેર લાગી
 લેર તો લાગી ને બેડી હાલી આધી....."

"નીંદરડી જમની દાસી રે,

નીંદરડી તે મારા ભજનમાં ભંગ પાડ્યો રે"

"આકાશ તંબૂ ધર્યાં બ્રજમ દિશા તણો દિગપાલ રે,

એકવીસ વરમંડ મોલ ઉચા....."

આવી અનેક રૂપકોની શ્રાવણથી ભજનસાહિત્ય ભરેલું છે. આ રૂપકોમાં
 દેહ ને આત્માના સંબંધો વર્ણવ્યા છે - દેહ ત્રિલોક છે, વાસનાથી ભર્યો છે,
 મન ચંચળ છે, પણ આત્મા અજરામર છે. મનને જીતનાર અને આત્માને
 યોગમનાર મોક્ષનો અધિકારી બને છે. જ્ઞાનનું વલોલું લઈ ભવસાગરના યંથન
 કરી વિષમય સંસારમંથી અમૃત સારવવાનું છે.

મુમુક્ષુએ જ્ઞાનને ધોડલે સવારી કરી મુક્ત જગતમાં વિહરવાનું છે, અને
 સમાના અડગથી વેર-ઝેર રૂપી દુશ્મનોનો નાશ કરવાનો છે. પ્રભુના પ્રેમની
 કટારી જેને લાગી હોય તે જ આવો સમાધર્મ ને પ્રેમધર્મ આચારી શકે છે.
 દેહ તો ત્રણિક વેલવોમાં રાચનારો છે, પણ આત્માનું સાચું રમકડું તો
 રામ જ છે. આ રામરમકડું અગમ-અગોચર છે, તેને પામવા "ગમની ગોરસ"
 લઈને "કોઈ કૃષ્ણ લ્યો"નો પોકાર કરવો પડે છે. મુમુક્ષુના જીવનમાં મોહ
 રૂપી કમાડ ઉધડી જતાં આત્મનૃતિ આવે છે, અને પછી એને ત્યાં સત્કર્મોના

મારા સતગુરુને પૂછું રડાં જ્ઞાન બતાવે જી.

સૂરરા મેલીને નૂઝરાને કોણ સેવે, નૂઝરા નિશ્ચયે નરકે લઈ નય.

મારા સતગુરુને પૂછું રડાં જ્ઞાન બતાવે જી.

સોલાજીએ ચેલો "દેવાયત પંડિત" બોલિયા, મારા સંતોનો બેડલો સંવ.

મારા સતગુરુને પૂછું રડાં જ્ઞાન બતાવે જી."

મામ જ્ઞાન-કર્મ અને ભક્તિનાં તત્ત્વોના સાણાનાણાથી ભજનનું પોત રચાયું છે. એની ભાત અનોખી અને અપ્રતિમ સુંદરતાવાળી છે. સૈકાઓ થયાં એ ભાત એવી આકર્ષક ને તાજ રહી છે, એની સોલા જરા થે ઝાંખી પડી નથી.

પરિશિષ્ટ પંક : ૫

જનનીના કેટલાક વાંતિવ ક સંદેશોનો.

હવે જનવાણીમાં પુનઃપુનઃ આવતા મળ્યાજાપ, મનાઉત નાદ ઇ. યોગપરિભાષાના કેટલાક મહત્ત્વના સંદેશોનું અહીં દૃઢમાં વિવેચન કરતું આવશ્યક છે.

જનપાજાપ:

સહજજાપ કે જનપાજાપ એટલે નિરંતર નામસ્મરણ એનો મહિમા અસાધારણ છે. એમાં સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ કોઈ દેવતાનું નામો આપણ કરવામાં આવતું નથી, તેમ જમની માળા ફેરવવાની જેમાં કરાંશુલિ પર થતો જાપ આવી જાય છે ! ઇ. નો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. સ્વાસો અવાસની ક્રિયામાં જ સ્વયં પરમતત્ત્વનું નામગ્રહણ પતિપણે થતું હરે, એ જનપાજાપની વિધિ છે.

બીજી-સિદ્ધો સ્વાસને નિરુદ્ધ કરીને ચંડાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરતા. એ ક્રિયા વળતે : બીજાથી રૂપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવતું, અમાત પ્રત્યેક સ્વાસ સાથે સ્વાસો અવાસની ક્રિયા દ્વારા જ ઉચ્ચરિત થયાં કરતો. માને એમણે વજયોગ-સાધના કે વજજાપ કરતો છે. આ વજયોગ સાધનામાં તાંત્રિક - બીજાએ તેમ જ હઠયોગ બંને સમન્વિત હતા, અને નામસ્મરણ-મહિમા જળવાતો હતો. આ વજસાધનાને નાથપંથીઓએ "જનપાજાપ" નું નામ આપ્યું.

નાથપંથીઓએ જનપાજાપમાં સ્વાસનિરોધ પહેલાં મનને શૂન્યમાં કેન્દ્રિત કર્યું, અને તે સ્થાને " " ને ધ્યાનમંત્ર બનાવ્યો " સોહમ " ક્રમશઃ સંદેશોત્તિમાં પરિવર્તિત થતાં શૂન્યના અંધકારને દૂર કરતા પરમતત્ત્વરૂપે સાધકના ચિત્ત-તંત્રને પ્રકાશિત કરતો રહ્યો.

કબીર જેવા તંત્રીએ "સોહમ" ને સ્થાને "રામ" સંદેશને ધ્યાનમંત્ર તરીકે સ્થાપ્યો, અને એને જ સહજજાપ કર્યો.

વેષ્ણુઓ નામસ્મરણને ઇષ્ટદેવતા સાધિધ્યનના પ્રતીક રૂપણે છે.

યોગીઓ શિવ તથા શક્તિ અને બૌદ્ધ તાંત્રિકો પ્રભા અને ઉપાસના સંમિલનની સ્થિતિએ પહોંચવા અજ્ઞાનપનો ઉપદેશ આપે છે.

અનાહત નાદ કે અનહદ નાદ :

ચિત્તની લયાત્મક સ્થિતિમાં અંતરમાં આપોઆપ જે ધ્વનિ ઉઠે એને "અનહદ" કે "અનાહત" નાદ કહે છે. સામાન્ય યોગી એ અલૌકિક ધ્વનિ તું શ્રવણ કરે છે. શિદ્ધો, નાથો અને એ પછીના ક્ષંત્રજોએ ત્રૈલોક્યોએ એનો મહિમા સ્વીકાર્યો છે.

માનવના હેડપિંડમાં અને બ્રહ્માંડમાં મર્ત્ય શ્રવણનો સામાન્ય રીતે અજ્ઞાન નાદ વિલસી રહ્યો છે. યુરોપીય કવિઓ અને દાર્શનિકોએ જેને તું વિશ્વતું મધુર સંગીત નામ

આપ્યું છે તે આ અનાહત નાદ જ છે.

સામાન્ય માનવીનો સુષુપ્ત નાડીનો માર્ગ બંધ હોય એટલે એ નાદતું શ્રવણ કરી શકતો નથી. એની મનોવૃત્તિ બહિર્મુખ હોય છે. સાધકની કુંડલિની જાગૃત થતાં પ્રાણવાયુ સુષુપ્તમાં જાય છે. સુષુપ્ત નાડીના માર્ગમાં રહેલા છ ચક્રો નીચેથી ઉપર ક્રમશઃ મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મ મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ તથા આજ્ઞાના નામે જોળણવામાં આવે છે. આ છ ચક્રોનાં સ્થાન ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે છે.

- | | |
|---|-------------------------|
| ૧: મૂલાધારનું સ્થાન ગુદા પાસે-તેનું સ્વરૂપ ચાર કમળપાંખડી જેવું. | |
| ૨: સ્વાધિષ્ઠાનનું સ્થાન શુક્લેન્દ્રિયની પાસે" છ | " " |
| ૩: મણિપુરનું સ્થાન નાભિદેશ - સ્વરૂપ દસ | " " |
| ૪: અનાહતનું સ્થાન હૃદયદેશ | " ચાર |
| ૫: વિશુદ્ધનું સ્થાન કંઠદેશ | " સોળ |
| ૬: આજ્ઞાનું સ્થાન બ્રમ્હય | " હિદય કમળપાંખડી જેવું. |

આમાં અનાહત ચક્રમાં બ્રહ્મચંતિ, વિશુદ્ધ ચક્રમાં વિષ્ણુચંચિ અને આજ્ઞાચક્રમાં રુદ્રચંચિની અવસ્થિતિ માનવામાં આવી છે.

આ છ ચક્રોમાંથી પ્રાણવાયુ પસાર થતાં પ્રથમ સમુદ્ર કે મેઘગર્ભન તંત્રાય છે. એ પછી ભેરી, શંખ, પંટારવ અનુભવાય છે. ત્યારપછી કંકણ,

લીલા, અથવા "અમરજીવન" જેવા મધુરરવનું શ્રવણ થાય છે. છેવટે અજ્ઞાતકર્મ પ્રાણવાયુઆવર્તી મન-પ્રાણ બલ-નાદમાં ભયલીન થઈ જાય છે. નાદાસકત ચિત્તમાં પછી કોઈ કામના, લિપ્ત રહેતી નથી. કબીર "નાદાસકત ચિત્ત" એની સાખીમાં જણાવે છે

"પંક્ષિ ઉડાની ગગનકું, ઉડી ચઢી અસમાન,
જિહ્વિ સરમંડલ લેદિયા, સોં સર લાગા કાન." ૨

-ગોસ્વનાથે પણ અનાહત નાદનો અનુભવ વ્યક્ત કર્યો છે.

"અમાવશ કે ધરિ. ગિલિમિલિ મંદા, પૂનિમ કે ધરિ સૂર,
નાદ કે ધરિ બંદ ગરબે, બાજંત અનહત વૂર" ૩

-અનાહત નાદની વધુ દૃષ્ટાંતો જોઈએ :

"અવધૂ નાદે બંદ ગગન ગાંબે, સખદ અનાહદ વૌલે," ૪

"અનહદ સખદ ઉઠે અણકાર, તહોં પ્રભુ બેઠે અમરથ સાર" ૫

"છશિહર સૂર મિલાવા, તબ અનહદ બેન બજાવા
જબ અનહદ બાજા વાંબે, તબ સૌં સંગિ બિરાબે" ૬

-સાધક આમ શબ્દબલમાં ભયલીન થતાં પરબ્રહ્મરૂપની ઝાંખી કરી લે છે,

અને સ્વયં એની જ્યોતિ ઝીલે છે.

મનો-મની કે ઉન્મની :- યોગ-અંતોમાં "મનો-મની" શબ્દ આવે છે.

ભજનોમાં એને ઉન્મની તરીકે પણ યોગબ્રહ્મવામાં આવ્યો છે. એ સમાધિને પણ વાચક શબ્દ છે. " ૭ મન પ્રાણના એકચની દશા ઉન્મનીમાં સિદ્ધ થાય છે, અને મનની પૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. કેટલાકે મનને ૧૧મી ઈન્દ્રિયરૂપે વર્ણવ્યું છે. એને વશમાં રાખનારા રાજયોગીઓ હોય છે. મનની આવી મુક્તદશામાં એ નિર્વિષય થયેલું હોય છે. આલું મુક્તમન નિર્વાણ કે સહજ દશા પામે છે એમ ક્રોધ-સિદ્ધો જણાવે છે. ૮ મન નિર્વિષયી બને એ માટે સિદ્ધો મારણ કે સંશોધન કે અમનસિકારની સાધના કરતાં હતા. ઉન્મની અવસ્થા પર ગોસ્વનાથે પણ ભાર મૂક્યો છે. " પ્રાણને નિયંત્રિત કરી વશ કરવાથી ઉન્મની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમયે બ્રહ્મરંધ્રમાં સૂર્ય કે ચંદ્ર વગર તેજ-પ્રકાશ અનુભવાય છે, અને અનાહત નાદની વૂરી પણ બાંબે છે. " ૯

૧: ક. અં. પદ ૨૧ પૃ: ૧૪, પદ ૭ પૃ: ૨૦, જુઓ ૧૩૧ "ગોસ્વનાની પૃ: ૨૦

૪: ક. અં. પદ ૧૨૬, ૩૨૮, ૧૭૩ ૧૫૧ અને ૧૬૧ એજન ક. અં. પદ ૧૨૬, ૩૨૮,

૭:

૮:

૯: "ગોસ્વનાની પદ-૫૧

"કળીરે પણ "ઉન્મત્તી ધ્યાન પટ લીતર પાય" એમ કહ્યું છે. એ "સહજસમાધિ" અને ઉન્મત્તીને એક જ અવસ્થા ગણે છે. ડૉ. હજારી પ્રસાદ ઉન્મત્તીનો અર્થ "એતું મન" । ઉન્મત્તમન । એવો આપે છે. કળીરે એ અર્થ માં ઉન્મત્તી શબ્દ વાપર્યો છે. ।

ખ સ મ :

ભજનોમાં ખસમ શબ્દ પારિભાષિક અર્થમાં વપરાયો છે. "ખ" એટલે આકાશ કે શૂન્ય સમ -સમાન - એ અર્થમાં આકાશવત શૂન્ય એવો અર્થ "ખસમ" નો છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં

જેવા પ્રયોગો મળે છે પણ ત્યાં "ખસમ" શબ્દ વપરાયો નથી.

સિદ્ધિએ "ખસમ" શૂન્યવત, વ્યાપક અને પ્રકાશોજ્જ્વલ મનના અર્થમાં વાપર્યો છે. એ મનની શૂન્યાવસ્થા કે સહજાવસ્થાનો બોધ છે. મન જ્યારે નિર્વિષય ને નિરવલંબ બને છે ત્યારે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચોખી સોજે સમાધિસ્થ દશા પામેલા મનને શૂન્યોપમ કહ્યું છે. આ શૂન્યોપમ મન કેતાદેશાદિ કે નિત્યાનિત્યાદિ અવસ્થાઓથી પર છે. નાથપંથીઓ "ગગનોપમ" એ વિશેષણ નાદસ્વરથી પ્રહ માટે પ્રયોજે છે. પણ નાથપંથીઓ એ સિદ્ધિની માફક ખસમ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી.

કળીરે "ખસમ" શબ્દ પતિના અર્થમાં કારસી ભાષાના રઠ અર્થમાં વાપર્યો છે. ૧૦ ક્યારેક પરમાત્માના અર્થમાં પણ એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ૧૧.

"ખસમ" શબ્દ પર ડૉ. ધ્યાનયોગ આહૂજાએ "હ" માં વિસ્તારપૂર્વક લખ્યું છે. ૧૨ ઉપરાંત ડૉ. હજારી પ્રસાદ સિવેદીએ પણ "કળીર" એ પુસ્તકમાં "ખસમ" વિષે વિવરણ કર્યું છે.

શૂન્ય :

વિષ્ણુ-સહસ્રનામમાં ભગવાનની અનેક નામોમાં એક નામ "શૂન્ય" છે.

આતું કારણ સંકરાચાર્યે "

કહ્યું છે. આ અર્થમાં જી. ઉપાધ્યાયાર્ય "મહાકથોપનિષદ" કારિકાઓમાં પ્રયોગ કર્યો છે.

૧૦ ક. ડ. પદ ૩૭૦, પૃ. ૨૧૧

૧૧. ભજન પૃ. ૧૨૧, પદ ૧૦૨

૧૨. હિન્દુસ્તાની, પ્રયોગ, ૧

વેદાંતદર્શન પ્રમાણે શૂન્યનો અર્થ "નિખિલસત્તા" એવો છે. એમાં શૂન્યની અનિર્વચનીયતા સૂચવાય છે.

બીજીની વિચારધારામાં "શૂન્ય"નો પુષ્કળ પ્રયોગ થયો છે. નાગાર્જુને તો શૂન્યવાદનો પ્રચાર પણ કર્યો. પણ "શૂન્યની પૂર્વવ્યાખ્યા બાંધતા તેણે જણાવ્યું કે તે "ન શૂન્ય કે ન અશૂન્ય" છે, તેમ જ "શૂન્યાશૂન્ય" પણ નથી શૂન્ય અવ્યાખ્યેય છે.

વજ્રયાત્રી સિદ્ધો શૂન્યતત્ત્વને "મહાશૂન્ય"ની સંજ્ઞા આપે છે. કેવલાવસ્થામાંની એક શૂન્યાવસ્થા પણ એમણે સ્વીકારી છે. યોગીઓ અને નાથ પંથીઓ શૂન્યનો વિસ્તૃત અર્થ કરે છે. તેઓ દેશકાલાતીત બ્રાહ્મણિક તત્ત્વ એવા અર્થમાં જ માત્ર શૂન્યને નિબધ્ધ ગણતા નથી, બ્રહ્મરંધ્રના સ્થળવિશેષ તરીકે પણ તેઓ શૂન્યને ઓળખાવે છે. " મી

તો ક્યારેક છુપ્પણ નાડીને માટે તો ક્યારેક અનાહત યકના પર્યાય લેજે શૂન્ય શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. ગોરખનાથ ને તેના અનુયાયીઓએ નાદત્ત્વનો પણ શૂન્યમાં સમાવેશ કરી લીધો:

"અણતી ન શૂન્યં શૂન્યં ન બસતી, અગમ અગોચર એસા,

ગગન સિપર માંહિર બાલક બોલે, તાકા નાવ ધરતુણે કેસા" ૧૩

ગોરખનાથ તો "ગગનમંડલ મે સૂનિ દાર" નો ઉલ્લેખ કરે છે. સ્વામી અક્ષવાસની વચ્ચે " કેવલ કુંભક"ની ક્રિયા દ્વારા જ એ "સૂનિ દાર" પહોંચી શકાય છે.

"અરધ-ઉરધ યિય ધરી, ઉઠાઈ, મધિ સૂનિ મે લેઠા જાઈ" ૧૪

"સૂનિ જ માઈ સૂનિ જ વાપ, સૂનિ નિરંજન આપેઆપ

સૂનિ કે પરમે ભયા સચીર, નિહયલ જોગી ગહર ગંધીર" ૧૫

કબીર "શૂન્ય" ને "ગગન" એ બંને શબ્દો એક બીજાના પર્યાય તરીકે વાપરે છે. ઉપરાંત તે "સહજશૂન્ય" શબ્દ આદિતત્ત્વના અર્થમાં પ્રયોજે છે.

"સહજ સૂનિ ઈંદુ ઝિખા ધિખિ, ધરતી જલહડુ સોપિયા,

કહિ કબીર હઈ તાકા સેવક, જિનિ ચહુ ઝિખા દેખિયા.

૧૩ ગોરખનાથની પૃ: ૧

૧૪: ગોરખનાથ

૧૫: ગોરખનાથની પૃ: ૭૩

૧૬: સંત કબીર પૃ: ૧૮૧

કર્તૃક

પાટ પણ કહે છે. ૫૭૫

શૂન્યનો અતિપ્રયોગ થતાં એના સમ્યક અર્થમહત્ત્વમાં લોકોમાં ગરબડ જોતાં "કુળી રખીજક"માં "શૂન્ય શક્તિની નિઃસારતા બતાવી છે."^{૧૭}
નાદ અને બિંદુ :

સૃષ્ટિના ઉદભવ સંબંધે વિચાર કરતાં નાદ અને બિંદુની કલ્પના પુરાતન કાળથી કરેલી છે. અવ્યક્ત તત્ત્વ નાદથી વ્યક્ત બને છે, અને એ રીતે સૃષ્ટિકર્મ શબ્દથી ગોચર બને છે. આ નાદ માનવ શરીરમાં છે તે જ વ્યક્તિ રૂપમાં વર્તમાન છે. યોગીઓ આનો અનુભવ સાધના પૂર્ણ થતાં કરે છે. આ નાદમાંથી જ્યોતિનો જન્મ થાય છે, અને નાદ જ પરમાત્માતું પ્રતીક બની રહે છે. એ નાદ ને કટલાક શિવ રૂપ જ ગણે છે.

બિંદુ શક્તિનો પરિચાયક શબ્દ છે. યોગીઓ એને જીવનત્વ પણ કહે છે એટલે એને "લીર્ય" નો પર્યાય પણ ગણાવે છે. બિંદુની સાધના અથી જ બ્રહ્મચર્યથી સાધના બની રહી છે. યોગીઓ બ્રહ્મચર્યને સાધના માટે અનિવાર્ય પણે આવશ્યક લેખે છે. નાદ એ શિવ અને બિંદુ એ શક્તિ એમ કહે કલ્પીને દ્વિજ જાણે સિવશક્તિના સંમીલનરૂપની સાધના યોગીદોને ઈષ્ટ છે.

ગોરખનાથે બ્રહ્મચર્ય પર ભાર મૂક્યો. કાયાકલ્પની સાધનામાં બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ એમણે સ્થાપ્યું. નાદમાં લીન થવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર ને જ સાચો સિદ્ધ એમ ને માને છે.

"નાદ નાદ સજ કોઈ કહે, નાદ હિ હે કો વિરલા રહે,
નાદબિંદુ હે કીકી શિલા, બિહિ સાધ્યા તે સિદ્ધિ મિલા"

બિંદુને એ બ્રહ્મતત્ત્વ માને છે.

"વ્યંદ વ્યંદ સજ કોઈ કહે, મહા વ્યંદ કોઈ વિરલા રહે,
ઈહ વ્યંદ ભરોયે લાલે બંધ, અસંયિર હોત ન હેમો કંધ."

"અકિત રૂપી રજ આછે, શિવ રૂપી વ્યંદ"^{૧૮}

કુળી ર પણ બિંદુને દિત્યતિનું મૂલકારણ કહે છે. જે બિંદુનું સ્વરત્ત્વ કરતો નથી તે મુક્ત થાય છે.^{૧૯} આમ તે નાદબિંદુને એ સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કલ્પે છે. ક્યારેક તેમણે નાદબિંદુ નાથયોગીઓની જેમ જ વર્ણન કર્યું છે. નાદ માં બિંદુનો લય થતાં ગગનનાં અંતરાણમાં અનહદ ધ્વનિ સંભળાય છે. આ અનુભવ પ્રત્યેક સાધકે પ્રાપ્ત કરવો આવશ્યક છે એમ એ કહે છે.

નિરંજન :

સજનિકા "નિરંજન" શબ્દ અનેકવાર વાપરે છે. ભારતીય દાર્શનિકો
૧૦. મનમથ મરે ન જવે, જવહિં મરન ન હોય,

શૂન્ય સનેહી રામ બિનુ, યદ્યપ્યપો બોલ-જો, ના. પૂ. ૬૧

૧૮: જુઓ બ. ગ. ૫૬ ૪૧, ૫૭, ૨૪૦

૧૯: જુઓ બ. ગ. ૫૬ ૩૩૦

અને યોગમાર્ગનું વિવરણ કરતાં અંથોમાં પણ નિરંજન શબ્દ વપરાયેલો છે. નિરંજન" એટલે અંજન રહિત, પણ અંજન એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો જિજ્ઞાસુ હેટલાક નિરંજન શબ્દને નિર્ગુણસ્વરૂપનો વાચક ગણે છે. એમાં સર્વગુણ રહિતતાનો ભાવ છે. નિરંજનસ્વરૂપ જાણેલો માયારહિત બને છે. ક્યારેક "નિરંજન" શબ્દ ભગવદગીતામાં છૂટથી કોઈ વિશેષાભિવ્યક્તિ સિવાય પણ વાપર્યો છે. નિરંજનની સંપ્રદાયના સાધુઓ નિરંજન શબ્દને પ્રમાણમાં વાચક ગણે છે.

" મંત્ર, નિરંજન એટલે "શૂન્ય" પરમપદ" "સમાધિ તથા નિર્મલ ચેતન્ય" એવો અર્થ આપ્યો છે. સિદ્ધિ-સાહિત્યમાં નિરંજન શબ્દનો પ્રયોગમાં "શૂન્ય" સમીક્ષાની માન્યતાઓ પણ સંમીક્ષિત થઈ છે. બૌદ્ધ સિદ્ધાંતોએ "શુદ્ધ" કે સર્વ કંઈ"ને પણ નિરંજન નામ આપ્યું છે. જૈનમુનિ રામ સિદ્ધિ એને, "શિવ" આત્મા" અને દેવનો વાચક માન્યો હતો.

બંગાળમાં એક સમયે પ્રચલિત ધર્મ-સંપ્રદાયમાં નિરંજન શબ્દ ધર્મરાજાના પર્યાયરૂપે વપરાયો છે. એ વિશે અનેક દંતકથાઓ પણ ચાલે છે.

જ્ઞાનયોગીઓ "જ્ઞાન-નિરંજન" એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. "નાથપદ" નો પર્યાય પણ "નિરંજન" બની ગયો હતો. "મહિંદ્ર પ્રસાદે જતિ ગોરખ બોલ્યા, નિરંજન સિદ્ધિ ને થાનમ" ૨૧

ગોરખનાથ નિરંજનને સર્વવ્યાપી સુખમન સ્વરૂપ કહે છે. એક સ્થાને "પિતા બોલિયે નિરંજન નિરાકાર" એમ વર્ણવ્યું છે, તો અન્ય સ્થળે "સુનિ સુન્ય નિરંજન આપેગાપે" એમ કહ્યું છે. ૨૨ આ પ્રમાણે નાથપંથમાં "નિરંજન" શબ્દ જ્ઞાનરંધ, તથા જ્ઞાનરંધમાં વિચિત્ર નાદરૂપી નિર્ગુણસ્વરૂપનો બોધક પણ સમજવામાં આવતો હતો.

પાશુપત જૈનમતની દાર્શનિક શબ્દાવલીમાં "માયા વિશિષ્ટ અશરીરી જ્ઞાન" એટલે "નિરંજન" એવો અર્થ સ્પષ્ટાવ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ શાખાનો પ્રચાર ચાલેો હતો. કબીરે પણ "નિરંજન વિશે કરી છે. એમણે નાથપંથ ને ભારતીય દાર્શનિકોને વાપરેલા અર્થમાં જ નિરંજન શબ્દ વાપર્યો છે. ક્યારેક એમણે "નિરંજન" શબ્દ રામ નામના પર્યાય તરીકે જ વાપર્યો છે. નિરંજનને એ ભારત-ત્વરૂપ ગણે છે. અંજનમાં કાર આદિ સૂષ્ક, આદિદેવગણ, વેદ, પુરાણ, ભક્તિમાવ, દાન-પુણ્ય તથા તીર્થાદિ સમાયેલાં લે માને છે.

" અંજન માહિ નિરંજન રહિયે, બહુરિ ન ભવજલ પાયા

ગો બ્રહ્મ તૂ નિરંજન તૂ નિરંજન તૂ નિરંજન રાયા,
તેરે રૂપ નાહિ રેખ નાહી સુદા નાહી માયા" ૨૩

૨૦: જુઓ:

૨૧

૨૨

૨૩:

કબીર નિરંજન સબ્દ મનના વિશેષણ તરીકે વાપરે છે. મનની ગતિ અકળ છે, મનનો િ પરિચય પામવા તો શિવ, બ્રહ્મા, નારદ આદિ મધ્ય પદો નિબંધન થયા. એનો એક પામવા ધ્રુવ, પ્રહલાદ, આદિ મધ્ય પદો સફળ ન થયા. શુકદેવજીને એ મનના એકનો થોડોક અંશ લાધ્યો. એ મનમાં લીન બની ને આનંદિત રહેનારા-શુરુ ગોરખ, ભરૂહરિ, ગોપીચંદ આદિ વિરહા નીકળ્યા. આ મન આજા શરીરમાં અર્જુન રૂપે વ્યાપ્ત છે અને તે નિરંજન અર્થાત માયા રહિત છે. કબીર પણ તેમાં લીન રહેવા માગે છે.

"અકલ નિરંજન સકલ શરીરી, તા મન લી મિલિ રહયા કબીરા" આમ મનસ્વત્ત્વરૂપ પરમાત્માના બોધક તરીકે "નિરંજન"ને કબીરે માન્ય છે.

નિરંજનનો પ્રાચીનતમ ઉલ્લેખ રવેલાદ્રવતર ઉપનિષદમાં છે:

સિદ્ધિ:

સિદ્ધિ અને યોગસાહિત્યમાં "સહજ" સબ્દ વારંવાર પ્રયોજાયો છે. "સહજ સંપ્રદાય" નામનો સંપ્રદાય પણ પ્રસિદ્ધ છે.

સિદ્ધિો સહજત્વમાં શૂન્યની ધારણા કરે છે. નાથપંથીઓ સહજજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. સહજત્વ સાવને અભાવ બનીથી પર છે. સરહપા સહજત્વનું મહત્ત્વ નિર્વાણથી પણ વિશેષ માને છે. તે સહજની સ્થિતિમાં "સમરસતા" મહાશુભના સેવી જ કહે છે.

સહજજ્ઞાનનો આનંદ શુર ગોરખનાથ આ પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે

"અર્થા સૂર્ય ને ચંદ્રના ઉદય વગર જ બ્રહ્મચોતિનો પ્રકાશન પ્રકટે છે, એ સ્થિતિમાં સહજજ્ઞાનનો આનંદ મળે છે. રહ.

કબીરે સિદ્ધિો ને નાથોના "સહજ સબ્દનું અર્થઘટન સ્વીકાર્યું છે. તેમણે સહજજ્ઞાન સાથે ભક્તિની વાત પણ કરી છે. લોકોત્તર આચરણના પર્યાય તરીકે પણ "સહજ" સબ્દ તેમણે વાપર્યો છે. ઉપરાંત "સહજ" એટલે "સ્વાભાવિક" એવો અર્થ પણ તેમણે ધટાવ્યો છે. સ્વાભાવતઃ ના અર્થમાં પણ "સહજ" કે "સહજ" એ કહે છે. "સહજધૂનિ" સબ્દપ્રયોગમાં તે અનાહત નાદને ઉપલબ્ધ છે. "સહજ" સાથે "રૂપ" સબ્દ જોડીને તેમણે પરમત્ત્વરૂપ હરિનો એક સુંદર પર્યાય આપ્યો છે. રા. "સહજધૂનિ" એટલે શુભપ્રાપ્ત એ અર્થ પણ એમણે એક સ્થળે આપ્યો છે. સહજશૂન્યનું સ્થાન તે ગંગા-યમુના-મધ્યવર્તી છે.

૨૪: અ. ૬ શ્લોક ૧૬: સહજ છડિડ જ પિવ્વાણ ભાવિઉ ૧

૨૫: હાઉ પરમત્ય એકક તે સાહિઉ- સરહપાદકા દોહાઓ

૨૬: જિહિ ધર મંદ સૂર નહિ ઉગે, તિહિ ધરિ કોસિ ઉજિયારા

તિહાં ને આસણ પૂરી તો, સહજ કા ભરી પિયાલા, મરે ગ્યાની-

૨૭: બી: ૩. પદ ૬, પુ: ૬૦

ગોરખનાની પુ: ૬૦

અને તે સ્થાનનો નિર્દેશ "ગગનમંડલ" શબ્દથી અમલ કર્યો છે. આમ સહજ શબ્દના અનેક સ્વરૂપે સાર્થક પ્રયોગ કરનાર કવિની સાધનાને પણ કેટલાકે સહજ-યોગ તરીકે ઓળખાવી છે.

સૂરતિ અને નિરતિ:

ભજનસાહિત્યમાં સૂરતિ અને નિરતિ કે નૂરતિ શબ્દો વાણીતા છે. કેટલીક એને સૂરત-નૂરત તથા પણ કહે છે. બહુ જૂના સાહિત્યમાં નાઘપંખીઓની વાણીમાં સૌ પ્રથમ આ પ્રયોગ થયો છે.

શિષ્ય સાહિત્યમાં "સૂરતિ"ને મળતો શબ્દ "સુરમવિલાસ" સરહદ વાપરે છે. તેનો અર્થ સૂરત અથવા રતિ કે પ્રેમની કીડા થાય. એ જ રીતે કપ્પલ "સુરમવીર"માં "સૂરત" ને પ્રેમનો વાચક ગણે છે.

ગોરખનાથ સૂરતિ-નૂરતિનો એક સાથે પ્રયોગ કરે છે: "સૂરતિ શવણ, નિરતિ મેઝ" ગોરખનાથની "માના "મહીન્દ્રગોરખનોથ"માં સૂરતિ શબ્દ સૌમિત કે સૂચિતના અર્થમાં શબ્દોન્મુખ ચિત્તને માટે સુકત થયો છે. નિરતિ ચિત્તની નિરવલંબ દશા સૂચવે છે.

"અવધૂ, શબ્દ મનાકદ સૂરતિ સૌમિત

નિરતિ નિરાલંબ, લાગે વંધ છે દુગવથા મેટિ સહજમે રહે,

એસા વિચાર "મહિન્દ્ર" કહે"રત

સૂરતિને સાધક અને "શબ્દ"ને સિધ્ધિના અર્થમાં વાપર્યો છે.

"અવધૂ સૂરતિ સૌ સાધક શબ્દ સૌ સિધ્ધિ

માપ સૌ માયા પરકો રિધિ

હુંહુ કો મેટિ નિરતિ મેં રહે

એસા વિચાર મહિન્દ્ર કહે"રત

શબ્દને સૂરતિ એ વર્ણની એકરૂપતા થવાથી નિરતિની સ્થિતિ શિષ્ય થાય છે. એને નાઘપંખીમાં "શબ્દ-સૂરતિ યોગ" પણ કહ્યો છે.

કવિ ર "નિરતિ" નિરવલંબના અર્થમાં વાપરે છે. ગોરખનાથે પણ

"નિરતિ રહી નિરધાર" એક કહ્યું છે:

"સૂરતિ સૌ કિરયા મિત્યા સોઈ સાર,

સૂરતિ સમાણી નિરતિ મેં, નિરતિ રહી નિરધાર"

છતાંય કવિ ર માત્ર "સૂરતિ" શબ્દને "શબ્દોન્મુખ ચિત્ત ના અર્થમાં મનના

એક પર્વાચરપ માનતા નથી. તે ચિત્ત તથા મનની પૃથક-પૃથક સ્થિતિ વર્ણવે

છે. સહજ્યાર કે સૂરતિ-કમલમાંથી નિઃસ્વર્ણિત પ્રેમરસનું પાન મન કરે

એવી અમરતાશુણિ સૂરતિના અસ્તિત્વથી સંભળે છે.

"કંલક દૂવા મે પ્રેમરસ, પીવે વારવાર"

આમ સૂરતિનું અસ્તિત્વ મનને ત્રિવેણી કે સૂન્યસરોવરમાં આનંદોજ્ય

ઠેરવે છે. સહસ્રચારની પણ ઉપર રહેલા અઘટમયકને " સૂરતિ-કમલ" કહેવામાં આવે છે. સૂરતિ આ પ્રમાણે જલ્પાત્માનું પ્રતીક બની જાય છે. એની દ્વારા પરમાત્માની સ્મૃતિ થતી રહે છે. સંતો તો આ કારણે જ પરમાત્માના મિલન માટે આતુર નવલધૂરપે "સૂરતિ" હું વર્ણન કરે છે.

સંસ્કૃત શબ્દ સુતિર્માથી "સૂરતિ" રપ ઉદભવ્યુ છે એવો પ્રહારકવકન પ-૮-૧૧ અને છાંદોગ્યોપનિષદના ૨-૧૩-૮ એ મંત્રોમાં નિર્દેશ કર્યો છે. જો સ્મરે કવીરે પણ સૂરતિને સુતિ કે સ્મૃતિના અર્થમાં પણ પઠાવે છે. સૂરતિ એ સહજાવસ્થાની વિરવલંબન સ્થિતિ છે.